

**В. М. Самородов
З. Н. Бондаренко**

КАРЛІВСЬКА СКЛАДОВА

**КОСТЯНТИНОГРАДСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ТОВАРИСТВА**

(1899–1917):

**ЗАРОДЖЕННЯ,
ДІЯЛЬНІСТЬ,
ПОСТАТІ**

**На посвяту 155-річчя
Полтавського
сільськогосподарського
товариства,
відродженого у 2015 році**

Полтава
«Дивосвіт»
2020

УДК 061:64(477.53):001.817(091)

С 17

Рецензенти: **В. М. Нагаєвич**, кандидат сільськогосподарських наук, професор;

С. Л. Кигим, завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Самородов В. М., Бондаренко З. Н.

С 17 Карлівська складова Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (1899–1917): зародження, діяльність, постаті / за наук. ред. В. М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2020. – 64 с.

У виданні розглянуті історія виникнення, напрями й форми діяльності сільськогосподарських товариств Карлівщини на тлі здобутків Костянтиноградського сільськогосподарського товариства. Наведено біографії та професійні здобутки найбільш знакових їхніх діячів.

Для широкого кола шанувальників історії та краєзнавства.

*На посвяту 155-річчя Полтавського
сільськогосподарського товариства, відродженого у 2015 році.*

УДК 061:64(477.53):001.817(091)

© Самородов В. М., 2020.

© Бондаренко З. Н., 2020.

© Дивосвіт, оригінал-макет, 2020.

ВСТУПНЕ СЛОВО

Карлівщина завжди була краєм високої землеробської культури. У цьому сенсі вона на багато десятиліть стала генеруючим аграрним центром хліборобського за своєю історичною суттю полтавського краю.

І це не випадково, адже саме в Карлівській економії ще до початку Великих реформ 1861 року селяни були звільнені від кріпацтва. Це привело до створення 155 років тому Полтавського сільськогосподарського товариства, яке мало забезпечити максимально ефективні засади господарювання в новій системі виробничих відносин.

У системі великого губернського товариства почали формуватися повітові сільськогосподарські об'єднання, а під їхнім впливом створювалися більш локальні – сільськогосподарські товариства малого району. Саме вони діяли на Карлівщині, яка в той час входила до складу Костянтиноградського повіту Полтавської губернії і була представлена одним із найбільш потужних її сільськогосподарських товариств – Костянтиноградським.

На жаль, діяльність згаданих товариств до цього часу перебувала поза увагою дослідників аграрної історії України. Ось чому в запропонованому виданні автори висвітлили історію та поступ саме цих товариств, на тлі яких виклали біографії та професійні здобутки найбільш відомих їхніх членів. Таким чином у науковий обіг вводиться багато нового та цікавого фактичного матеріалу й літературних джерел.

Наведені факти переконують читачів у тому, що сільськогосподарські товариства Карлівщини стрімко та динамічно розвивались. Вони були носіями нових знань, які змінювали технології рослинництва і тваринництва. Важливо, що це не було привілеєм лише великих господарств, а впроваджувалося й у господарства селян-хліборобів. Їхніми першими помічниками у цьому стали по-

вітові та дільничні агрономи. У малорайонних сільськогосподарських товариствах їх обирали до керівного загалу або почесними головами і членами. Це – красномовне визнання їхнього лідируючого значення в житті громад, адже в тогочасному українському селі технічні відносини формувалися на підґрунті наукових знань.

Таким чином влада і землевласники почали інтенсифікувати архаїчні відносини, які довгий час панували на селі. Підтвердженням цьому є наведені у книзі приклади виникнення за ініціативою товариств показових та дослідних полів, вирощування не лише нових сортів, а й узагалі культур (кукурудзи, могоару, сорго, люцерни), розведення продуктивних тварин та птахів, застосування більш досконалих технічних знарядь.

Звичайно, автори далекі від будь-якої ідеалізації викладених фактів та подій. Однак вони переконані, що слід продовжувати пошукову роботу, щоб надалі якомога ширше та ґрунтовніше розуміти аграрну історію України. Власне, цьому повинна прислужитися й запропонована читачеві книга.

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ
ТОВАРИСТВА КАРЛІВЩИНИ
(1899–1917) В ЦАРИНІ
КОСТЯНТИНОГРАДСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ТОВАРИСТВА:
ІДЕОЛОГІЯ СТВОРЕННЯ
ТА ШЛЯХИ ДІЯЛЬНОСТІ**

Відміна кріпосного права у 1861 році поклала початок глибоким соціально-економічним і політичним перетворенням у Російській імперії, до складу якої в той час входила й основна частина території України. Нова система виробничих відносин, в основу яких для всіх соціальних категорій тогочасної країни було покладено приватну власність на засоби виробництва і вільнонайману працю, вимагала від безпосередніх товаровиробників забезпечення максимальної ефективності господарювання як вирішального фактора успішної конкуренції на ринку товарів і послуг. Це сприяло появі громадських організацій, зокрема аграрних.

1865 року було створене Полтавське сільськогосподарське товариство. Його виникнення тісно пов'язане з ім'ям Великої княгині Олени Павлівни – володарки карлівських земель, енциклопедично освіченої жінки, яка, за словами В. Ф. Одоєвського, «...вічно вчилася чому-небудь». Ця благодійниця і меценатка була прибічницею відміни кріпосного права та Великих реформ середини XIX століття, своєрідним маяком, на який орієнтувалися всі ліберальні сили Росії. Саме завдяки її наполегливості за два роки до проведення реформи, 1859 року, частково звільнено від кріпацтва близь-

**Велика княгиня
Олена Павлівна
(1806–1873)**

ко 15 тисяч селян Карлівської економії (маєтку). За що її нагороджено медаллю «За труды по освобождению крестьян». Олена Павлівна однією з перших великих землевласниць Російської імперії зрозуміла перевагу вільнонайманої праці над примусовою [1, 4, 5].

Для підготовки документів про відміну кріпосного права Велика княгиня Олена Павлівна залучила кращих учених та фахівців-аграріїв. Звільнення селян Карлівського маєтку відбувалося з наділом 4 десятин на ревізку душу та по 0,75 десятини присадибної землі на кожний двір. Дуже передове рішення. Адже в той час найбільший земельний наділ у Полтавській губернії становив 2,75 десятини на ревізку душу, а найменший – 1,3–1,4 десятини. Крім цього, за бажанням княгині, на її землях установили мінімальний для губернії оброк [3].

Модельний проект «Карлівської ініціативи», який помітно вплинув на зміст та перебіг реформи 1861 року, вироблений управителем маєтку Костянтином Євграфовичем Енгельгардом, передбачав особисте звільнення селян та наділення їх землею за викуп [1].

Звільнення селян порушило усталений хід господарювання. Відсутність технічних наукових знань у власників землі неодмінно згубно позначилася б на веденні сільського господарства. Наодинці справитися з цим завданням було не під силу, і тому Велика княгиня Олена Павлівна сприяла створенню Полтавського сільськогосподарського товариства, яке допомогло б поміщикам, землевласникам вести аграрний сектор своїх господарств у нових умовах [2]. Положення Комітету міністрів про утворення Полтавського товариства сільського господарства і його Статут затверджені царем 21 травня 1865 року, а 29 вересня проведене перше засідання товариства, на чолі якого став Л. В. Кочубей, а Велика княгиня Олена Павлівна взяла новостворене об'єднання під своє заступництво і сприяла його діяльності на благо процвітання аграрної Полтавської губернії. Їй було надане звання Першого почесного члена товариства [2]. Після смерті Олени Павлівни заступни-

**Велика княгиня
Катерина Михайлівна
(1827–1894)**

цею товариства стала її донька – Велика княгиня Катерина Михайлівна.

Її нащадки, герцоги Мекленбург-Стрелицькі, мали земельну власність у Костянтинogradському й Полтавському повітах Полтавської губернії. Вони опікувалися Костянтинogradським сільськогосподарським товариством. Спершу (1900–1909) його покровителем був Георгій Георгійович, а згодом (1910–1916) – Михайло Георгійович Мекленбург-Стрелицький [1, 4, 5].

Як зазначено у звіті Полтавського сільськогосподарського товариства за 1886 рік,

«Княгиня Екатерина Михайловна изъявила согласие Общества, способствовать трудам сельскохозяйственного общества на поприще развития сельскохозяйственной промышленности губернии» [2, с. 11]. Після її смерті портрет цієї незаурядної особи прикрасив залу засідань правління Полтавського сільськогосподарського товариства [2].

Товариство, діяльність якого базувалася на науковій основі, ставило завдання створити таку систему ведення сільського господарства, яка забезпечила б високу прибутковість за нових економічних умов розвитку переробної промисловості та зростаючого попиту на сільськогосподарську продукцію.

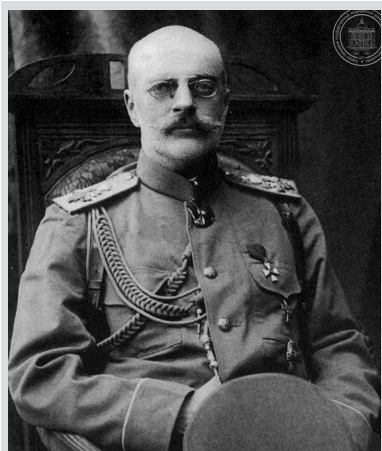
До складу товариства увійшли близько ста землевласників Полтавської губернії, у тому числі багато громадських діячів, підприємців, науковців Російської імперії. Передбачалося, що товариство сприятиме покращенню сільського господарства і промисловості, зробить їх більш раціональними. Мова йшла передусім про поміщицькі господарства.

Прогрес перетворення торкнувся селянських господарств значно пізніше. Важливу роль у розвитку сільського господарства відіграв агрономічний персонал. На початку 80-х років у штаті товариства з'являються агрономи, які «присвячували» свою працю не тільки інтересам приватних власників господарств, а й улаштовували виставки, проводили співбесіди, досліджуючи різні галузі сільського господарства [2, 7, 8, 9].

До Полтавського сільськогосподарського товариства

*Герцог Георгій Георгійович
Мекленбург-Стрелицький
(1859–1909)*

*Герцог Михайло Георгійович
Мекленбург-Стрелицький
(1863–1934)*

входив і управляючий Карлівською економією Євген Михайлович Шейдеман, який пізніше став його почесним членом. Слід зазначити, що Карлівська економія була потужним сільськогосподарським підприємством. Тут велися рільництво, скотарство, заводська промисловість, лісництво, садівництво. Досконалим було тепличне господарство, де культивували багато екзотичних культур, наприклад ананаси. Маєток складався з 4 великих сіл і 10 менших із прилеглими землями в

Костянтиноградському та Полтавському повітах Полтавської губернії. Центр маєтку містився в Карлівці, тоді Костянтиноградського повіту (нині Красноградський район Харківської області) [1, 3, 6].

Найперше, слід відмітити, що площа земель економії становила близько 100 тис. га. З огляду на це, підкреслимо, що згадане господарство було найбільшим не лише в Полтавській губернії, а майже в усій тодішній Російській імперії [1, 3]. Щорічно там намолочували до 2 млн пудів (1 пуд – 16,38 кг) зернових культур, із яких половину становило зерно пшениці. Накопувалося до 1 млн пудів картоплі й 5–6 млн пудів коренеплодів цукрового буряка, який власники поставляли найближчим цукровим заводам – Карлівському, Ланнівському та Мартинівському [1, 3].

Важливим та показовим для нинішньої України є те, що все збіжжя перероблялося в Карлівському маєтку і лише в такому вигляді вивозилось на продаж. Цьому сприяла наявність потужних підприємств: спиртового (винокурного), борошно-крупомельного, олійного, цукро-рафінадного та крохмального. Особливо цікавим було останнє, на якому вироблявся не лише картопляний крохмаль, а й пшеничний найвищого ґатунку. За якістю він не поступався англійському і був найкращим у Європі, як і виготовлений тут клей [3]. Уся згадана продукція Карлівської економії експонувалася на багатьох загальноросійських та міжнародних виставках, отримуючи найвищі нагороди та призи [3]. Важливою особливістю економії слід вважати постійне зростання технологій, що вело до підвищення урожайності сільськогосподарських культур. У господарстві були лише восьмипільні сівозміни, а на віддалених від маєтку землях залишалися перелоги з підсівом люцерни [3]. Була налагоджена належна дослідна робота з різними сортами зернових, коренеплодів, олійного льону та картоплі. У господарстві практикували використання як органічних, так і мінеральних добрив (суперфосфат, томасшлак). На дослідних полях агрономи вивчали ефективність різних способів посіву: суцільного, рядового, черезрядного, стрічкового тощо. Належ-

ний контроль здійснювався за тим, як сходить і розвивається те чи інше насіння. Як зазначав у спеціальному дослідженні історії Карлівського маєтку А. М. Анфімов, агротехніка його управителів була зразковою для свого часу, бо спиралася не стільки на висновки офіційної агрономічної науки, скільки на багаторічний досвід власного господарювання і результати роботи своїх дослідних полів [6]. Тож не дивно що на Карлівку і Карлівський маєток землевласники Полтавської губернії та Росії «привыкли смотреть как на образцово-показательное хозяйство, достойное подражания» [7, с. 84]. Зразковим та розвинутим було в маєтку й тваринництво. Розводили тут три породи великої рогатої худоби – симентальську, швіцьку та сіру українську, чотири породи овець та свиней-беркширів. Славився і кінний завод, де вирощували коней верхової кирасирської породи. Трирічними їх продавали по 200–250 руб. для потреб армійської кавалерії. Утримували 1800 коней-важковозів для роботи по господарству [3]. У такому багатофункціональному господарстві, як Карлівська економія, не могли не мати відповідних знарядь та машин. Тому тут як ніде в Полтавській губернії діяли майстерні з виготовлення та ремонту плугів, борін, сівалок, парових молотарок тощо [3].

Спираючись на власні досягнення господарювання, управляючий Є. М. Шейдеман постійно надавав дієву допомогу Полтавському сільськогосподарському товариству. Так, у 1879 році Карлівською економією було надіслано товариству «сѣмянъ кормовыхъ трав: сборной ежи, тонконога и безостного костра» [8, с. 54]. У 1889 році в дар товариству передано з Карлівського маєтку 4-х поросят беркширської породи для відгодовлі й дослідів [9, с. 164]. У січні 1889 року управляючий маєтку передав 10 брошур «Карловка. Полтавская губерния. Константиноградский уезд. Вотчина Ея императорскаго Высочества государини Великой Княгини Екатерины Михайловны» для ознайомлення з методикою ведення господарства [9, с. 195–196]. Пізніше товариству передано й орієнтовний зразок рала, яке використовувалося в економії та було виготовлене на місцевому механічно-ливарному заводі. Полтав-

ське товариство щиро дякувало за такий щедрий дар і з метою популяризації виставило його на виставку й постановило видавати членам товариства з дозволу президента для зняття копій. Рало дійсно заслуговувало на увагу, бо завдяки своїй простій конструкції давало можливість починати посіви ярих культур раніше звичайного [2].

За сприяння Полтавського сільськогосподарського товариства в листопаді 1898 року створене Костянтиноградське сільськогосподарське товариство, яке станом на 1.01.1898 року об'єднувало 117 дійсних членів. Ці відомості знаходимо у його звіті за 1899 рік.

Інформацію про організаційну діяльність дають «Отчеты о деятельности Константиноградскаго сельско-хозяйственного общества», перший із яких вийшов друком у 1900 році. До нього товариство взяло дуже вдалий девіз – слова відомого російського поета Олексія Кольцова: «Встань, проснись, подымись, на себя погляди...». Ці слова, на нашу думку, відобразили всю суть діяльності товариства. «Отчеты...» постійно виходили аж до 1917 року. Крім них, величезний пласт різноманітної інформації дають «Журналы

Константиноградскаго Сельскохозяйственного Общества». Їх почали видавати від 1899 року. Ці «Журналы» друкувалися по п'ять випусків на рік і виходили по 1916 рік включно. Окрім важливих відомостей про аграрне життя Карлівщини, в них розміщували протоколи засідань товариств малого району, які діяли на її теренах.

Керівна вертикаль Костянтиноградського сільськогоспо-

дарського товариства в різні роки включала таких видатних діячів:

ПОКРОВИТЕЛІ:

Герцог Георгій Георгійович Мекленбург-Стрелицький – 1900–1909 рр.

Герцог Михайло Георгійович Мекленбург-Стрелицький – 1910–1916 рр.

Отчетъ

о дѣятельности Константиноградскаго Сельско-Хозяйственнаго Общества за 1900 годъ.

Въ отчетномъ году Константиноградское сельско-хозяйственное общество было принято подъ покровительство **ЕГО ВЫСОЧЕСТВА ГЕРЦОГА ГЕОРГІЯ ГЕОРГІЕВИЧА МЕКЛЕНБУРГЪ-СТРЕЛИЦКАГО**. Можно надѣяться, что это высочайшее покровительство и та матеріальная поддержка, какая оказана **ЕГО ВЫСОЧЕСТВОМЪ** сельско-хозяйственному обществу, позволятъ послѣднему шире развить свою дѣятельность, показать болѣе содѣйствія развитію сельскаго хозяйства въ Константиноградскомъ уѣздѣ.

ПОЧЕСНИЙ ГОЛОВА:

Шейдеман Євген Михайлович – 1899–1916 рр.

Першим обраним головою товариства став Павло Іванович Гриневич, а замісником, як тоді казали – товаришем голови, – його рідний брат Сергій Іванович Гриневич. Секретарем – Олімпій Олександрович Іллічевський. Членами ради товариства були: Іван Іванович Король, Іван Андрійович Іостін, Олександр Георгійович Матісен, Андрій Петрович Сидоренко, Микола Платонович Сулима, Олімпій Олександрович Іллічевський та Анастасія Михайлівна Шейдеман.

ГОЛОВИ:

Гриневич Павло Іванович – 1900 (1.09) рр.; 1902–1905 рр.

Гриневич Сергій Іванович – 1900 (1.09)–1902 (1.01) рр.; 1905–1906 рр.

Сулима Андрій Платонович – 1907–1912 (1.03) рр.
Морозов Семен Васильович – 1912 (1.03)–1917 рр.

СЕКРЕТАРІ:

Сулима Микола Петрович – 1899 (14.12)–1899 (17.01) рр.
Іллічевський Олімпій Олександрович – 1899 (17.01)–1901 рр.

Нікіфоров Андрій Григорович – 1902–1904 (6.03) рр.
Бабич Аверкій Никифорович – 1904 (6.03)–1910 рр.
Борисенко Петро Олексійович – 1911–1913 (25.05) рр.
Юдін Сергій Олександрович – 1913 (25.05)–1913 (23.11) рр.
Фон-Дрейєр Микола Миколайович – 1913 (23.11) – ?

Костянтиноградське сільськогосподарське товариство було одним із найбільш розвинених серед аналогічних повітових товариств Полтавської губернії, а також найкраще структурованим. Про це свідчать дані його стану на 1.01.1916 року. Тоді товариство складалося з таких підрозділів:

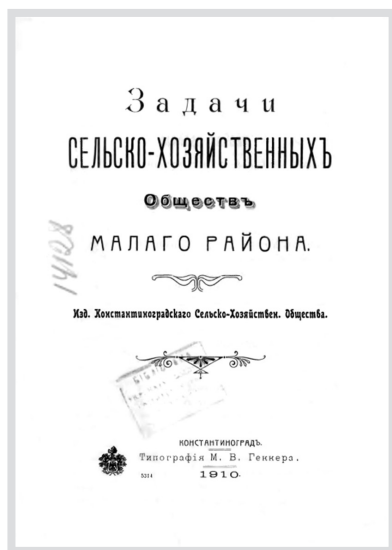
- насінневий відділ;
- кооперативний відділ;
- бджолярський відділ;
- відділ птахівництва;
- бібліотека (1965 екз. книг та 108 найменувань журналів);
- контрольно-насіннева станція;
- редакція журналу *«Константиноградскія Сельскохозяйственныя Известия»*.

Окремо слід згадати контрольно-насінневу станцію, створену при товаристві 1911 року як його окремий підрозділ. Її співробітники не тільки проводили лабораторні аналізи (по 4-х показниках), а й вели польові дослідження на особливих контрольних ділянках. На них висівали 227 зразків зернових, кормових, баштанних і навіть квітково-декоративних культур. Станція видавала друковані звіти.

Тому не дивно, що Костянтиноградське сільськогосподарське товариство відіграло важливу роль у створенні сільськогосподарських товариств малого району на теренах повіту, зокрема й на території сучасної Карлівщини. Організація і діяльність їхня зумовлювалась нагальними потребами мо-

дернізації сільського господарства і, зокрема, його основних галузей – рослинництва і тваринництва, що наклало відбиток на становлення аграрної галузі економіки. Селянам на своїй землі потрібно було навчитися застосовувати нові способи ведення господарства, покращити прийоми обробітку землі, підняти урожайність і дохідність господарств. Але для того, щоб це зробити по-новому, треба було мати якісний плуг, віялку, молотарку, добрива, насіння. Усе це вимагало неабияких коштів. Наставали інші часи, і саме життя заставляло як поміщика, так і селянина покращувати господарство. Допомогти в цьому могла лише наукова організація праці. Перші сільськогосподарські товариства малого району почали виникати в 1903 році після організованого Полтавським товариством агрономічного засідання. Полтавська губернія за числом створених тут товариств займала в той час одне з перших місць у Росії, уступаючи лише Ліфляндській губернії. Станом на 1 січня 1907 року «въ ней значилось 73 сельскохозяйственных товариществъ против 127 в Лифтлянской губернии». Департамент землеробства надавав допомогу в створенні товариств малого району, відпускаючи їм кошти на окремі заходи (або надаючи їх у натурі племінними тваринами, насінням, машинами і т. д.) й на розвиток їх діяльності. Не стояли осторонь губернське та повітове земства, які надавали кожному сільськогосподарському товариству матеріальну підтримку за умови їх життєздатності [2].

Розмір субсидій повітовим та малим товариствам Полтавське губернське земство «опрѣделило по 700 руб. въ годъ, в томъ числе 600 руб. на содержание секретаря и 100 руб. на печатанье изданій, а мелким обществам в первый годъ открытія – 200 руб. и въ следующие годы по 100 руб. на развитие ихъ дѣятельности, при условіи, если и местное уѣздное земство выдает пособие въ размѣрѣ не меньше этой суммы. Кроме того, этим мелким обществам выдается пособие на содержание секретарей, обязательно хотя бы с низшим сельскохозяйственным образованіем, въ таком размере, въ каком выдается пособие на этот предмет уѣзднымъ земством,

но не свыше 300 руб. годъ». Крім того, відпускалася й одноразова допомога на ті чи інші починання (на влаштування виставок, дослідних показових полів, ділянок, прокатних, злучних пунктів, бібліотек тощо). Товариства займалися поширенням серед населення необхідної сільськогосподарської інформації шляхом демонстрації покращеної техніки, результатів наукових досліджень та впровадження їх у життя шляхом організації курсів, проводили читання, бесіди, організовували дослідну роботу на по-

казових ділянках, пасіках. Вони активно розповсюджували серед господарів покращене насіння і техніку, створювали склади, вели досліди з травосіяння та застосування різних добрив. До категорії заходів слід віднести і організацію товариствами публічних бібліотек-читалень: «Такіє библиотечки-читальни существуют при многих, даже мелких крестьянскихъ сельскохозяйственныхъ обществахъ, причем онѣ весьма охотно посѣщаются крестьянами» [10, с. 42–43].

Протягом 7 років (1904–1910) губернським і повітовими земствами в Полтавській губернії видано сільськогосподарським товариствам малого району субсидій на суму 211 366 руб. Зі звіту інспектора сільського господарства можна дізнатися про динаміку видачі цих коштів: 1904 р. видано 3900 руб., 1905 – 14 300 руб., 1906 – 22 840 руб., 1907 – 20 735 руб., 1908 – 32 886 руб., 1909 – 47 574 руб. і 1910 – 69 151 руб. [11, с. 8].

Як правило, товариства відкривали дільничні агрономи. У Костянтиноградському повіті такі осередки почали виникати

раніше ніж в інших повітах. Вони, як підкреслювалося на агрономічному зібранні, важливі «не только въ целяхъ агрокультурныхъ, но, что еще важное, в целях развития самодеятельности местного населения, без чего массовый подъем сельскаго хозяйства не мыслимъ» [11, с. 21]. Важливу роль у становленні сільськогосподарських товариств відіграв агрономічний персонал, починаючи від 1905 року, розвивалася дільнична агрономія. Костянтиноградський повіт був розділений на 9 агрономічних дільниць. Був агроном і в Карлівці, діяльність його поширювалася на 3 волості – Карлівську, Тагамлицьку та Білухівську [12, с. 150]. Довгий час посаду дільничного агронома обіймав Лука Іванович Черноусов. [13, с. 81]. Від 1915 року агрономічну службу очолив Пилип Михайлович Мороз.

Відомими на теренах Карлівщини були такі сільськогосподарські товариства – Карлівські–1-е та 2-е, Климівське та Білухівське. В них об'єднувалася найбільш прогресивна частина населення, яка позитивно сприймала нововведення, що їх пропонували дільничні агрономи. Керівництво справами здійснювалося загальним зібранням та радою. Наглядали за діяльністю виконавчих органів ревізійні комісії. Очолював Раду голова товариства, був секретар. До складу сільськогосподарських товариств на Карлівщині входили малі земельласники, особи інтелігентних професій (агрономи, вчителі, фельдшери), священники. Більшість, звичайно, становили чоловіки, жінок було значно менше, проте вони були майже всі грамотними [14]. Сільськогосподарські товариства проводили заходи з поширення сільськогосподарських знань, читання-бесіди, лекції, розповсюдження науково-популярної літератури, екскурсії і виставки-продажі насіння й техніки. Лекторами здебільшого виступали дільничні агрономи, науковці, практики. Для селян організовувалися читання, на які запрошувалися жінки, у віданні яких знаходилося птахівництво та городництво. Відкривалися прокатні, злучні пункти, проводилися заходи з покращення тваринництва, рослинництва, насінництва, бджолярства [2].

Культурно-освітня діяльність розвивалася шляхом поширення знань методом живого слова – лекції та бесіди, більшість із них стосувалися землеробства, тваринництва, садівництва, городництва. Проводили їх, як правило, дільничні агрономи, присутніми були члени товариства та зацікавлені селяни. Наприклад, 2-м Карлівським товариством, на читання з птахівництва запрошувалися жінки які займалися веденням цієї галузі й цікавилися новинками в ній. Деякі товариства, крім діючих бібліотек, відкривали невеличкі, так звані летючі, бібліотеки в різних населених пунктах. Ці бібліотеки мали невелику кількість книг, що передавалися членам товариства, які проживали в інших селах, для популяризації потрібних селянам знань.

З розвитком сільськогосподарських товариств значно покращилося господарювання селян, які могли на науковій основі розвивати тваринництво, рослинництво, бджолярство, птахівництво. Так, у 1913 році за межами Костянтиноградського повіту були відомими такі господарства: А.Є. Кулижного (Карлівка), який вирощував курей породи орпінгтон буфф і їх метисів із місцевими; В.А. Левченка (Варварівка) – розводилися гуси тулузькі; А.І. Мильговської (Карлівка) – кури-метиси, Анастасії Михайлівни Шейдеман – теж кури-метиси. Від 1899 року інтенсифікувався продаж яєць [15].

Велику увагу надавали сільськогосподарські товариства Костянтиноградського повіту поширенню серед населення періодичних видань, особливо часопису «Хуторянин». З усіх повітів Полтавської губернії саме в Костянтиноградському повіті було найбільше число його підписників. В окремі роки сюди надходило до 300 примірників журналу.

Від 1-го травня 1914 року вийшов з друку новий журнал «Константиноградскія Сельскохозяйственныя Известия» накладом 600 примірників [16]. Це був популярний часопис. Він виходив спочатку раз на місяць, згодом, від 1916 року, – двічі. Останній номер побачив світ 15 грудня 1917 року. Постійним редактором журналу був голова Костянтиноградського сільськогосподарського товариства С. В. Морозов, а секре-

Бельговський за раціональне бджільництво [17]. Діяльність товариств включала й обов'язкові влаштування показових і дослідних полів та ділянок, поширення покращеного насіння, організацію лісних складів, споживчих лавок, пунктів зсипки зерна [2].

Як правило, сільськогосподарські товариства орендували землю для дослідних полів і утворення показових господарств. Наприклад, 1-е Карлівське товариство орендувало 2 десятини для показового дослідного поля. Платили по 10 руб. оренди за десятину. Господар повинен був за першою ж вимогою обробляти землю, а урожай поступав у його дохід. Тому голова товариства Олександр Кузьмич Бобрицький 1907 року запропонував започаткувати власні дослідні поля і займатися на них безпосередньо науковими дослідями з агрономії. На полях та дослідних ділянках були встановлені стовпи з дощечками, на яких звідомлювалося, що це за поле і якими культурами зайняте, яка їх урожайність і чим вони підживлювалися. Це робилося з метою ознайомлення населення з результатами досліджень, що їх проводили

члени товариства, з їх досягненнями та з метою популяризації цих знань, а головне, – впровадження кращих із них у практику селянських господарств. Цим питанням неодноразово присвячував свої доповіді секретар товариства А. Н. Бабич. Згодом, у 1904 році, він видав їх окремою книжкою «Земския Показательныя Поля в Константиноградском уезде». Як повідомляв учасник 2-го з'їзду представників товариств при Полтавському сільськогосподарському товаристві

Земскія ПОКАЗАТЕЛЬНЫЯ

ПОЛЯ

въ Константиноградскомъ уѣздѣ.

Сообщеніе А. Н. Бабича

общему собранію Константиноградскаго
сельско-хозяйственнаго общества

7-го октября 1904 года.

КОНСТАНТИНОГРАДЪ
СКОРОПАВІНЪ В. Л. ШКОЛОВИЧА.
1904.

О. К. Бобрицький, завданням товариств було «поднятіе экономического благосостояния населения путем распространения агрономических знаний и путем организации разного рода экономических мероприятий, содействующих сбыту продуктов, орудий» [18, с. 119].

До кінця 1910 року в Полтавській губернії було 174 показових поля. Проводилася оплата господарям цих полів від 30 руб. за все поле і надавалося елітне насіння. Діяли показові ділянки по різних культурах, поширювалось культивування кукурудзи, люцерни, буряків [11]. Як свідчить кошторис витрат на 1910 рік зі здійснення агрономічних заходів у Полтавській губернії, в Костянтиноградському повіті нараховувалось агрономів – 7, показових полів – 49, прокатних станцій – 16, пунктів пільгового продажу насіння – 9. Товариства Карлівщини активно діяли і розвивалися, мали в суспільстві авторитет, адже саме найактивніші їхні діячі, О. К. Бобрицький – голова сільськогосподарського товариства та А. Є. Кулижний – голова Карлівського кредитного товариства, були делегатами 1-го Всеросійського з'їзду представників кооперативних організацій у Москві в 1908 році [19]. На з'їзді своїми поглядами про роль сільськогосподарських товариств поділився А. Є. Кулижний. Андрій Євментійович підкреслював, що вони мають прибуток в основному від членських внесків та від різних торгових операцій (зсіпки зерна, організації складів, прокатних та злучних пунктів). Промовець звертав увагу на те, що товариства майже не користуються кредитами банків, а в переважній більшості звертаються до багатих односельців за позиками, а ті беруть при цьому високі відсотки [19]. Він закликав ширше впроваджувати кредитування сільських господарів, вітав влаштування с.-г. складів, вважаючи їх організацію одним із знакових надбань земства. Крім цього, А. Є. Кулижний відмічав, що товариства мали достатньо досвіду для поширення нової сільськогосподарської техніки. Досвід складів, технічний і організаторський, був великою цінністю для кредитних кооперативів, які тільки

починали справу посередництва із закупки с.-г. техніки та знарядь [19].

Слід відмітити, що серед «білих плям» у літописі історії Карлівщини, з діда-прадіда хліборобського краю, помітне місце посідають питання про створення та діяльність на теренах регіону сільськогосподарських товариств. Заповнити цю прогалину допомагають історичні документи, які майже ніким ще не досліджені повною мірою.

Особливо це стосується звітів про діяльність 2-го Карлівського сільськогосподарського товариства, а також матеріалів Костянтиноградського повітового земства. Досить змістовними та інформативними ми вважаємо «Сведения о деятельности Общественной и Земской организаций в области сельского хозяйства Константиноградского уезда».

Саме з них можна дізнатися, що на території сучасної Карлівщини діяли наступні агрономічні дільниці:

1. **Варварівка** Білухівської волості. Радіус дільниці – 15, число населених пунктів – 16, число господарств – 4110, кількість десятин землі (1 десятина – 1,0925 га) – 52 355,2.

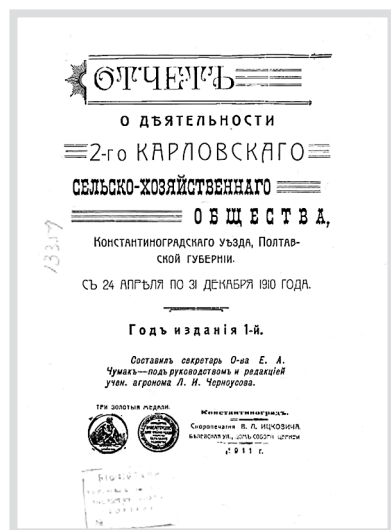
На території дільниці проживав агроном Григорій Васильович Білан, а від 1913 року – Леонід Григорович Івкін.

2. **Карлівка**. Агрономічний староста – Іван Андрійович Великий, голова товариства – Іван Іванович Ладний.

3. **Білухівка**. Агрономічними старостами були Микита Захарович Шугай та Іван Васильович Божко.

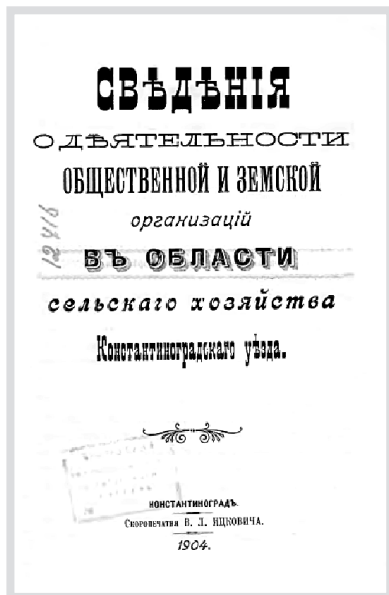
Усі вони входили до місцевих сільськогосподарських товариств.

Крім агрономічних дільниць, на теренах регіону дія-

ли показові та дослідні поля і діляниці, засновані в 1911 році. Власники полів отримували по 25 руб. винагороди. Лише в **Білухівці** поле діяло від 1912 року. Площа його становила 9 десятин. Урожайність із десятини: жита – 115 пудів, пшениці – 92 п., проса – 125 п., картоплі – 740 п., вики – 165 п. Власник поля – Е. П. Бегмат. **Варварівка** – площа поля 5 десятин. Урожайність із десятини: жита – 125 п., пшениці – 70 п., ячменю – 84 п., вівса – 93 п., проса – 114 п., картоплі – 659 п. Власник поля – І. В. Білан. **Карлівське поле** – площа 5 десятин. Сівозмін – 5, урожайність: жита – 110 п., пшениці – 80 п., проса – 80 п., ячменю – 90 п. Господар поля – Д. К. Панібог. **Попівське поле** – площа 6 десятин. Сівозмін – 6. Урожайність: жита – 160 п., пшениці – 85 п., ячменю – 140 п., вівса – 135 п., проса – 90 п. Власник – П. В. Андрієнко. **Захлюпанське** – площа 6 десятин. Сівозмін – 6. Урожайність: жита – 160 п., пшениці – 100 п. Поле належало С. І. Фисуну. **Климівське поле** Руновської волості – площа 3 десятини. Сівозмін – 6. Урожайність: жита – 181 п., пшениці – 115 п., картоплі – 1050 п., вики – 310 п. Власник – Д. М. Запривода [20].

Карлівщина славилася не тільки на ниві рослинництва та тваринництва, не менш успішно вона презентувала себе і в галузі лісівництва, садівництва, городництва. Так, при Карлівському сільськогосподарському товаристві відомим був Михайло Семенович Баден, який спеціалізувався на вирощуванні садів. У його показовому сортосадку росли 30 сортів

яблунь, 14 – груш, 36 – вишень. На цих деревах садівник проводив різні досліди. З цього приводу консультувався з викладачами Костянтиноградської школи садівництва. Згаданий фахівець також мав показовий город на 600 кв. сажнів.

Про свою роботу члени с.-г. товариств Карлівщини звітували через періодичну пресу. Відомими на той час кореспондентами періодичних видань були: М. К. Бобрицький – житель с. Попівка Карлівської волості, В. І. Бондар – селянин Білухівської волості, економії В. А. Зарудної, І. Житецький – священик с. Федорівка, І. А. Іюстин – міщанин м. Карлівка, І. З. Семеренко – селянин м. Карлівка, С. Е. Світличний – селянин с. Мар'янівка Піщанської волості, С. І. Скрипник – учитель с. Максимівка Тагамлицької волості. Активно співпрацювали з періодичною пресою і купець м. Карлівка І. І. Ломберг, І. П. Губа – писар Білухівської волості, І. І. Король – селянин с. Варварівка, А. Т. Поставний – учитель с. Кирилівка, Є. М. Шейдеман – управляючий Карлівською економією [21].

Серед старійшин сільськогосподарських товариств регіону чільне місце належить першопроходцю – **1-му Карлівському товариству**, заснованому 19 жовтня 1903 року. Виконавчий орган – рада. Голова – І. П. Лой. Секретар – М. Ф. Єременко [22].

Зібравши у своїх лавах більш як 150 зацікавлених громадян, 1-е Карлівське сільськогосподарське товариство було відомим не тільки на Полтавщині, а й по всьому Півдню Росії. Воно проводило засідання в Карлівці у будинку волосного правління. На його садибі знаходився прокатний пункт машин та знарядь товариства. Було створене показове поле, на якому вирощували яру та озиму пшеницю, жито, цукрові буряки, картоплю та багаторічні трави. Організований племінний пункт. За рахунок земства придбано племінного бика та свиней різних порід. Мали в продаж рядові косарки, жатки, кінні молотарки, плуги. Серед інших відомих напрацювань слід виділити продуману «кооперативну роботу» із сільськогосподарським складом Костянтиноградського земства, який

був організований 1904 року. Співпрацювали з продавцем земського складу землеробських знарядь Степаном Климовичем Горбанем та прикажчиком – міщанином Савою Васильовичем Піскуновим [23].

4 грудня 1904 року товариство відвідав власник Карлівської економії, високий покровитель товариства – герцог Георгій Георгійович Мекленбург-Стрелицький. Він пожертвував закладу 200 руб. На засіданні того дня були присутні в. о. секретаря Костянтиноградського сільськогосподарського товариства А. М. Бабичев, уповноважений по сільськогосподарській частині губернії П. М. Дубровський, головний управляючий Карлівським маєтком Є. М. Шейдеман (почесний член усіх сільськогосподарських товариств, що діяли в повіті й на теренах Карлівщини, попечитель кредитного товариства та почесний голова Костянтиноградського товариства). Він пожертвував товариству 100 руб.

У засіданнях товариства досить часто виступали запрошені авторитетні фахівці.

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ ПЕРШОГО КАРЛІВСЬКОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ТОВАРИСТВА*

(станом на 1.01.1905 р.)

Почесний голова – Є. М. Шейдеман

Почесний член – Б. Б. Сіверс

Безкровный А.М. – <i>член ради</i>	Бобрицкий М.М. – <i>голова</i>	Гинзбург М.А. Гончар Е.И.
Белан В.П.	Бобрицкий Ф.В.	Горбань И.В.
Белый Т.Р.	Божко Т.С.	Горбань П.В.
Бобрицкий А.К.	Василенко Н.Д.	Греков И.И. –
Бобрицкий М.К. – <i>секретар</i>	Волошин Е.Е.	<i>член ради</i>
	Гинзбург А.М.	Греков К.И.

*Список подано російською мовою за джерелом 22.

Гурин П.Г.
Дейнега И.З.
Дермашко Ф.Ф. –
член-співробітник

Дзюбич П.Д.
Довгопол Ф.Д.
Дубовик И.А.
Дубовик П.А.
Дубовик Ф.С.
Дудка И.И.
Еременко М.Ф.
Еременко И.Н.
Засенко С.П.
Захожай Ф.Д.
Зубань Г.С.
Иванов С.Т.
Ивасенко К.С.
Ищенко К.И.
Кабаченко Ф.С.
Картавенко В.С.
Ковалев А.Ф.
Ковцур А.И.
Кокоша К.И.
Карляков Г.А.
Коробкин Д.В.
Король И.И.
Король К.М.
Линде Ф.И.
Линский А.Ф.
Липский Д.Т.
Липский К.Т.
Литвиненко А.Ф.
Лой А.П.

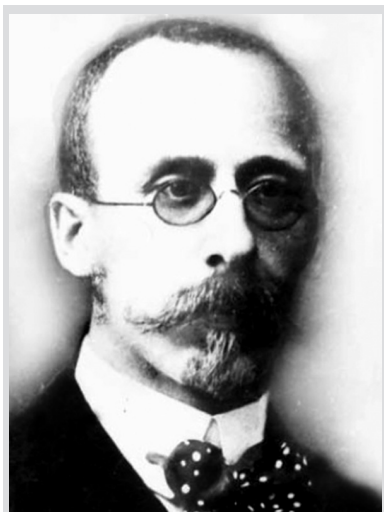
Лой Анд.П.
Лой Ар.П.
Лой И.П.
Лысенко А.И.
Лысенко Д.Н.
Лысенко П.И.
Манжос Д.М.
Мартиненко С.М.
Марюхнич Ф.Г.
Матвеев Б.А.
Миклашевский В.С.
Мишура Г.И.
Моторный О.К.
Наконечный М.Н.
Омельченко З.Е.
Омельченко Я.
Пархоменко С.Г.
Плетюх Ф.О.
Погорелый М.М.
Пушкарь А.Г. –
член ради
Пушко П.К.
Пышный И.Н.
Пьявка Я.
Репало Г.И.
Родик И.Е.
Санжаровский Я.К.
Сапунь А.П.
Свириденко Д.И.
Семеренько К.З. –
член ради
Серица Д.Х.
Серица Е.И.

Таран Е.Х.
Тимошенко В.С.
Тищенко Я.Н.
Тремка В.А.
Третьяков Т.Н.
Удовиченко А.О.
Чепур М.Г.
Черноусов А.И.
Чухрай О.Г.
Шелковый И.К.
Шматько Е.М.

Найперше – Аверкій Никифорович Бабич, тодішній секретар Костянтиноградського сільськогосподарського товариства, прочитав низку просвітницьких доповідей з питань внесення добрив, їх різновидів та дії як на рослину, так і на ґрунт, в якому її культивують.

Директор Полтавського дослідного поля Юрій Юрійович Соколовський виступав із доповідями відносно оранки, надто термінів її проведення. Взагалі ж, він був тісно пов'язаний із Костянтиноградщиною. Дуже часто бував тут із різних нагод. Учений-аграрій та громадський діяч називав Костянтиноградське сільськогосподарське товариство «...енергичнейшим в губернии и во всем крае...». Ю. Ю. Соколовський був обраний почесним членом товариства.

Від 1908 року секретарем товариства став Іван Іванович Ладний. При ньому значно розширилися зсипка та продаж зерна, побудовано комору [22]. Важливе місце в діяльності товариства займав продаж збіжжя зернових. Зсипка всього намолоченого зерна почалася ще від 1904 року. Зерно зсипалося в комору на ярмарковій площі. До 1906 року комора була орендована, а з 1907 року товариство побудувало свою комору на орендованій у приватної особи землі. За 4 роки (1905–1908) товариство засипало 236 910 пудів зерна. За вказаний час усього отримало за це 984 руб. прибутку. Перші 4 роки були для товариства результативними, а в 1908 році щось пішло не так. Воно понесло збитки, що призвело до тимчасової зупинки діяль-

**Юрій Юрійович
Соколовський
(1875–1922)**

ності товариства в 1910 році [24]. Як свідчить звіт інспектора сільського господарства у Полтавській губернії, 1-е Карлівське сільськогосподарське товариство «прекратило свою деятельность» [11]. Незважаючи на помилки організаційного та комерційного характеру, згадане товариство відіграло важливу роль у розвитку сільського господарства регіону. Воно переконливо довело, що товариствам малого району свою діяльність потрібно проводити насамперед на науковій основі, вивчати всі складові маркетингової діяльності.

Після 1-го Карлівського сільськогосподарського товариства спробу колективно вести сільське господарство на теренах краю здійснило **Климівське сільськогосподарське товариство**. В матеріалах Костянтиноградського повітового земства наведено дані, які свідчать, що на теренах Карлівщини воно функціонувало від 1905 року. В цей час у Костянтиноградському повіті діяло 8 товариств, з них 2 – на Карлівщині. В кошторис 1906 року було внесено «пособіє для развитія каждого общества по 100 руб. Единовременное пособие Климовскому на поддержания ихъ деятельности – 3600 руб.» [25, с. 64]. На жаль, історія не донесла до нас ні прізвищ голови й секретаря, ні аспектів діяльності цього товариства. Пошуки продовжуються.

Відомим на території Карлівщини було **Білухівське сільськогосподарське товариство**, засноване за ініціативою тоді дільничного агронома, а згодом – відомого в Росії діяча кооперації – Володимира Миколайовича Бреславця. Статут товариства був затверджений 18 вересня 1908 року. Перше зібрання та офіційне відкриття припадало на 27 грудня 1908 року. Район діяльності поширювався на всю Білухівську волость – 3 села: Білухівка, Вільховатка та Варварівка, та 3 селища: Нагірне, Левенцівка, Лисяче. Крім того, охоплював усі хутори, які знаходилися поблизу Білухівки. Розмір вступного і членського внесків становив 50 коп. Пожиттєвий внесок дорівнював 30 руб. До складу товариства на 1 січня 1911 року входили 60 дійсних і 1 почесний член – усього 61 особа. У 1912 році їхня кількість збільшилася до 80, а у 1913 році дорівнювала 93. З них 85% були козаки та селяни. Значно

менше входило різночинців: священників, учителів, фельдшерів, лікарів. До складу ради обиралися: гвардії полковник Михайло Васильович Біскупський (почесний голова), селянин Петро Іванович Толстоп'ятов (голова), дільничний агроном Лука Іванович Черноусов, селянин Іван Євменович Ляскало, священник Костянтин Васильович Штепенко. До складу ради також входили: Семен Семенович Полторацький – скарбник, Семен Романович Корнієнко – селянин, Федір Петрович Пойда, Самуїл Іванович Хоношек, Платон Антонович Мицик, Валеріан Олексійович Толпигін – дворянин-псаломщик, Петро Кононович Губа – селянин. З 1 січня по 1 травня очолював товариство селянин Платон Антонович Мицик, який за власним бажанням вибув, на його місце став Дмитро Лукич Любченко, який згодом теж вибув. Головою обрали селянина Петра Івановича Толстоп'ятова, заступником – дільничного агронома Луку Івановича Черноусова, секретарем був В. О. Толпигін, який залишив цю посаду через призначення його земством агрономічним старостою. Замість нього призначили Миколу Івановича Макеєнка. Наглядала за діяльністю ради ревізійна комісія в складі Архипа Ігнатовича Кучеренка та Григорія Федоровича Любченка.

Постійно проводилися засідання, на яких обговорювалися різні напрями діяльності товариства: мова йшла про придбання якісного посівного насіння, відкриття виставки, поширення знань науковим та практичним шляхом, відкриття ветеринарно-фельдшерського пункту тощо [26]. В жовтні 1911 року проведене загальне зібрання Білухівського сільськогосподарського та кредитного товариств, у якому взяли участь 90 осіб. Засідання приурочили до переходу в орендоване приміщення цих організацій, які діяли солідарно і змогли сприяти популяризації кращих способів ведення господарства. З великою доповіддю на цьому засіданні виступив дільничний повітовий агроном Л. І. Черноусов, який наголосив, що земство готове надавати допомогу товариствам лише в тому разі, коли вони активно і продуктивно діятимуть. У засіданні взяв участь інспектор дрібного кредиту Р. Б. Белін-

ський, який розповів про розвиток Білухівського кредитного товариства. Виступали і селяни, які побували на екскурсії на Полтавській дослідній станції – В. О. Толпигін, С. К. Кошель, Ф. П. Пойда та П. І. Толстоп'ятов. Супроводжував екскурсію агрономічний староста. Вони поділилися своїми враженнями від екскурсії, пропонували і в себе в товаристві широко впроваджувати справу польового дослідження культур, ґрунтів, насіння тощо [27]. У 1913 році була відкрита Білухівська слюсарно-ковальська майстерня [26]. Тож бачимо, що Білухівське товариство успішно працювало. І вже на 1915 рік число його членів становило 99 осіб. Діяв насіннєвий склад, в якому зберігався посівний матеріал зернових культур, трав (вика яра), різноманітного асортименту овочевих культур. Крім цього, були орендовані склад с.-г. техніки та показове поле люцерни, що розміщувалося в Білухівці на садибі І. Ф. Абрамова.

У 1916 році головою товариства обраний Платон Антонович Мицик, секретарем – Іван Божко. Постійні організації, що діяли при товаристві: бібліотека, прокатний і зерноочисний пункти, ветеринарна аптека. Остання була відкрита за ініціативою члена товариства М. І. Макеєнка [28].

Товариство зробило великий внесок у піднесення самосвідомості селян, об'єднуючи землеробів, зацікавлених у розвитку свого господарства. Воно сприяло селянам у підвищенні врожайності їхніх полів за допомогою запровадження нової техніки та використання мінеральних добрив, більш досконалих методів обробітку ґрунту, застосування сівозмін. Значна увага приділялась розвитку тваринництва шляхом організації пунктів запліднення племінної худоби. Одночасно великого значення надавали популяризації сільськогосподарських знань. Крім цього, Білухівське сільськогосподарське товариство було ініціатором відкриття місцевого кредитного (1911) та споживчого (1912) товариств.

Серед найбільш відомих сільськогосподарських товариств регіону – **2-е Карлівське**, відкрите 24 квітня 1910 року, статут затверджений 3 березня 1910 року полтавським губерна-

тором. Ініціатором його створення був дільничний повітовий агроном, почесний громадянин Лука Іванович Черноусов. Діяла виконавча рада, голова – вчений садівник Никифор Євстахійович Онищенко, секретар – Микита Захарович Шугай.

У 1911 році в ньому налічувався 101 член, 1914 – 102, 1915 – 131, 1916 – 148, а у 1917 – 118 членів. Секретарем у 1915 році був Н. М. Бадьон [29]. Район діяльності – уся Карлівська волость – 4 села та 1 хутір із загальною земельною площею – 13 256 десятин. Засідання відбувалися у винаймано-му приміщенні Г. С. Наконечного. За це на рік сплачували 96 руб. Як свідчить звіт повітового земства, в 2-му Карлівському сільськогосподарському товаристві на кінець 1912 року було проведено 4 засідання ради, на яких розглянуто 20 питань. Присутніми були більше 250 осіб. Постійно читалися доповіді з різноманітних питань: про осінні й весняні роботи в садках і городах, про зимове утримання с.-г. тварин і т. п. Як правило, ці лекції та доповіді виголошувалися агрономом, секретарем, агрономічним старостою або сільськими господарями-практиками. Серед них і почесний член товариства Є. М. Шейдеман. При товаристві діяла бібліотека. У її фонді було 290 книг. За розпорядженням покровителя товариства герцога Михайла Георгійовича Мекленбург-Стрелицького, воно від серпня 1910 року почало отримувати субсидію в розмірі 200 руб., яка видавалася кожен рік.

Керівництво товариства сприяло вивченню будь-якого цікавого нововведення або досвіду в аграрній царині, усіляко підтримувало своїх членів. Наведемо лише один приклад. На зборах товариства 3 жовтня 1910 року було затверджене відрядження Д. Н. Лисенка та С. П. Кузя на Катеринославську сільськогосподарську виставку, «...дабы они ознакомились с тем, что представляет интерес для крестьянского хозяйства, и доложили бы собранию о всем виденном на выставке» [46, с. 387]. Для цього їм виділили 20 руб. і попросили по приїзді підготувати письмові звіти [46].

При товаристві діяли: розплідник, показовий садок, про-

катний пункт с.-г. машин та знарядь, насіннєвий торг, майстерня жіночих рукоділ, школа шевського ремесла [30].

Особливо слід виділити показове та дослідне поля. Вони організовані у вересні 1911 року за пропозицією агронома Л. І. Черноусова. Розташовувались біля дороги з Карлівки на Бурти і с. Максимівка. Мали площу по 6 десятин кожне, перебували в оренді Карлівської економії. За це товариство сплачувало їй по 6 руб. за десятину на рік. Кожне поле було розбите на 10 ділянок. Першими демонстраційними дослідками стали ділянки з різними парами, без внесення і з внесенням добрив (гній, томасшлак). Велику роль у роботі товариства відіграли сільський староста Іван Васильович Божко та відомий агроном, почесний громадянин А. Є. Кулижний, який до 21 листопада 1912 року очолював товариство.

У 1912 році продано насіння на 66 руб. 75 коп., лісу – на 3463 руб. 11 коп. Дівав кооперативний елеватор місткістю 40 тис. пудів зерна. Вартість цієї споруди становила 10 тис. руб. [31].

У товаристві проводилися сільськогосподарські читання, головним чином у зимовий час. Оповіднення відбувалося через сільського старосту і його помічників. Під час бесід для більшої наочності демонстрували світлові картинки, а також настінні таблиці Гаршина з обробітку землі й Варгина з тваринництва. Діяли практикуми для жінок-птахівниць та з очистки насіння [32]. З метою популяризації с.-г. машин та знарядь і полегшення користування ними особами, що не мають можливості їх закупити, діяв прокатний пункт. Тут можна було взяти в тимчасове користування техніку за невелику платню, а в деяких випадках навіть і безкоштовно.

Усі технічні засоби пункту практично надавалися товариству Костянтиноградською повітовою управою. Це були збиральні зерноочисні машини, знаряддя для поверхневого обробітку ґрунту, молотарки, соломорізки, оприскувачі. Користуватися технікою могли як члени товариства, так й інші особи за досить помірну платню.

Велика робота велася з покращення тваринництва. На

Списокъ членовъ

2-го Карловскаго селсько-хозяй-
ственного общества.

1. Б. Б. Сиверсъ дворянинъ, ученый агрономъ.
2. Земскій участковый агрономъ Л. И. Черноусовъ.
3. А. Е. Куляжний, поч. гражд. свобода, проф.
4. А. И. Черноусовъ уч. агрономъ 2-го разр.
5. Е. С. Кузнецовъ ученый агрономъ
6. А. Н. Бабичъ секретарь Константиноградскаго селсько-хозяйственного общества
7. Отъ Павель Мильгевскій, священникъ.
8. Н. Е. Онищенко садоводъ
9. Н. Ф. Запорожченко, механикъ
10. В. П. Бѣлавъ, Управитель
11. И. З. Семеренько, членъ уѣздн. земск. управы
12. К. С. Ивасенко, крест., грамот., хлѣборобъ
13. Ф. Д. Закожай " " "
14. Д. Н. Лысенко " " "
15. Е. А. Наконечный " " "
16. С. П. Кизъ " " "
17. Е. А. Чумакъ " " писмовод.
18. К. И. Грековъ " " хлѣборобъ
19. И. И. Марехинчъ " " "
20. А. А. Кулякъ " " "
21. А. А. Улько " " "
22. А. Д. Сирица " " "
23. С. И. Фисунъ " " "
24. Л. М. Зининъ " " "
25. П. С. Яикъ " " "
26. О. К. Баранъ " " "
27. Н. И. Иванко " " "
28. П. Л. Еременко " " "
29. И. Ф. Литвиненко " " "
30. Ф. М. Наконечный крест., грамот. хлѣборобъ.
31. М. М. Наконечный " " "
32. Ф. К. Сивенко " " "
33. В. П. Дуленко " " "
34. А. И. Лысенко " " "
35. М. И. Донецъ " " писмовод.
36. С. Е. Святланцый " " "
37. Д. И. Хивричъ " " хлѣборобъ.
38. Я. Ф. Яковенко " " "
39. В. С. Мотриченко " " "
40. С. З. Семеренко " " "
41. К. М. Король " " "
42. Ф. Д. Лысенко " " "

43. Т. С. Наконечный " " "
44. А. П. Мѣрный " " "
45. И. Н. Орель " " "
46. А. С. Мотриченко " " "
47. С. О. Петухъ " " "
48. П. Е. Маняжъ " неграм. "
49. П. Я. Сирица " " "
50. М. П. Туменко " грамот. "
51. А. Ф. Ковалевъ " " торговель
52. И. П. Грековъ " " "
53. В. Л. Наконечный " " машинистъ
54. А. С. Картавенко " " фельдш.
55. Т. С. Божко " " землемѣръ
56. Ф. Д. Довгополь " " хлѣборобъ
57. Е. И. Горькавый " неграм. "
58. Е. Е. Волошинъ " " "
59. И. С. Зубанъ " " "
60. Ф. Ф. Наконечный " грамот. "
61. Н. А. Барылко " неграм. "
62. К. Ф. Оизменко " грамот. "
63. Н. А. Рябенко " " "
64. Д. Е. Тарасенко " " "
65. Г. М. Расторгучъ " " животноводъ
66. Л. В. Каракивъ " " "
67. Е. А. Чумакъ " " хлѣборобъ
68. Т. Р. Бѣлый " " писмовод.
69. Т. О. Царенко " " "
70. Ф. П. Самбурскій крест., грамот. хлѣборобъ.
71. Г. С. Таранъ " " "
72. И. С. Козинець " " "
73. И. И. Король " " "
74. Я. П. Тютюнникъ " " "
75. С. В. Моторный " " "
76. А. М. Сирица " " "
77. М. А. Синиченко " неграм. "
78. М. Ф. Довгополь " " "
79. Т. С. Фейшъ " грамот. "
80. М. С. Прошенко " неграм. огорода.
81. Д. Е. Шматко " грамот. хлѣборобъ
82. Г. Ф. Коваленко " " "
83. Р. К. Довгополь " неграм. "
84. А. Г. Глушкова " грамот. "
85. И. К. Пушко " " "
86. М. К. Пушко " " "
87. Л. П. Петухъ " " "
88. Е. И. Сирица " неграм. "
89. Т. М. Шелковий " " "
90. В. М. Коротченко " " "
91. П. Д. Коваленко " грамот. "

злучних пунктах було 3 жеребці. Вони надавались у тимчасове користування Карлівською вотчиною Мекленбург-Стрелицьких. Маєтком також постійно проводилася грошова підтримка товариства (так звана «субсидія») в розмірі 200 руб. щорічно. Крім того, казною видавалися кошти на улаштування виставок, 1800 руб. отримали від продажу будинків та землі [33]. У цілому ж слід відмітити, що сільськогосподарське товариство працювало зразково і мало зиск, проіснувавши до 1917 року. За роки його роботи місцеве населення проявляло великий інтерес до його діяльності. Масовими були консультації селян у агрономів товариства, надто таких відомих серед карлівчан, як Микола Миколайович Фон-Дреєр та

Олександр Іванович Черноусов. Не менш популярним серед хліборобів був і секретар товариства Іван Іванович Ладний. Завдяки активній та професійній роботі цих агрономів на Карлівщині стрімко зростали площі парових полів, кукурудзи, люцерни, вико-вівса та кормових буряків. Заможні господарі почали впроваджувати рядкові посіви за допомогою сівалок [3].

Разом із тим слід відмітити, що не все залежало від місцевих агрономів і самих селян, від того, наскільки вони могли успішно вести комерційну діяльність, ефективно використовувати кошти, вкладаючи їх у поліпшення технологій. Товариства відіграли позитивну роль у справі розповсюдження аграрних знань серед населення, у збуті продукції, придбанні землеробських знарядь через склади, прокатні пункти тощо. За допомогою демонстраційних полів і ферм для сільськогосподарських дослідів необхідно було на практиці продемонструвати поліпшені прийоми обробітку ґрунту та сівби, довести необхідність чергування культур та догляду за ними [2].

Ураховуючи надзвичайно важливе значення для дослідження кліматичних умов місцевості шляхом проведення метеорологічних досліджень, Полтавське сільськогосподарське товариство виступило ініціатором улаштування метеорологічних станцій. Його член, урядовий агроном Павло Михайлович Дубровський, добре розуміючи роль і місце метеоданих для прогнозу аграрного виробництва, у березні 1890 року підтримав створення метеостанції 2-го розряду в Карлівці. Як голова комісії, він запропонував трирядковий поділ мережі метеостанцій губернії, які з липня 1892 року через обсерваторію професора О. В. Колосовського (Імператорського Новоросійського університету) увійшли до системи Південно-Західних губерній щодо виконання основних функцій. Згодом, за розробленим Павлом Михайловичем планом, до міст мережі приєдналися 225 так званих дощомірних станцій регіону [34].

Проте слід відмітити, що на території Карлівського маєтку ще в 1869–1872 роках діяла метеостанція [35]. Певно, де-

який час вона не працювала, а від 1890 року відновила свою роботу. Полтавське сільськогосподарське товариство поставило «устроить в Карловкѣ одну полную метеорологическую станцию 2-го разряда, и если окажется нужнымъ – по одной дождевой станціи въ каждом управительстве». Передбачалося, що всі статистичні матеріали повинні надсилатися до Головної фізичної обсерваторії і друкуватися в «Журналах» товариства. На терені Карлівщини метеостанції діяли не тільки в Карлівському, а й у Кирилівському, Ланнівському, Варварівському управительствах, а 1911 року відкрилися ще й у Розумівському, Кумівському, Мар'янівському управительствах, Карлівському цукровому заводі [36]. Результати всіх метеорологічних досліджень доставлялися в метеобюро Полтавського губернського земства, у Головну фізичну обсерваторію і в метеобюро ученого Комітету управління землеустрою та землеробства [37]. Карлівська мережа метеорологічних станцій на той період складалася з однієї станції 2-го розряду і 19 станцій 3-го розряду. Щорічно у своїх звітах Карлівський маєток публікував спостереження метеостанції. Їх порівнювали з отриманими по культурах врожайми. Таким чином зацікавлені особи отримували порівняльні дані залежності врожайності від метеорологічних показників. Метою цього було простеження впливу змін погоди на врожайність сільськогосподарських культур. Важливим є те, що в галузі метеорології велася не тільки щоденна дослідницька діяльність, а й цілеспрямована популяризаторська робота. Ці дослідження – невичерпна скарбниця знань, які допомогли не одному поколінню хліборобів Карлівщини та Полтавщини. На нашу думку, вони актуальні й нині.

У цілому слід зазначити, що всі сільськогосподарські товариства Карлівщини діяли доволі успішно, завдяки направляючій ролі Костянтиноградського товариства, яке «за десятирічну плідну працю, спрямовану на підняття місцевого сільського господарства», було нагороджене золотою медаллю Полтавської сільськогосподарської виставки у 1909 році [38]. Л. Золотарев назвав сільськогосподарські товари-

ства «истинными рассадниками земледельческой культуры» [39, с. 457]. Справедливе та влучне визначення, особливо для Полтавської губернії. Адже видатна генеруюча діяльність Полтавського товариства сільського господарства для потреб регіону та країни сприяла появі розгалуженої мережі профільних місцевих осередків такого типу [2]. За методичної підтримки головного творчого зібрання зацікавлених осіб Полтавщина за чисельністю сільськогосподарських або малорайонних товариств у 1913 році була першою у величезній Російській імперії. Станом на 1 січня 1914 року із 4 тис. аграрних товариств Російської імперії у Полтавській губернії функціонували 320, у тому числі 3 губернських та 10 повітових. До їхнього числа входили 135 кредитних (позиково-ощадних) товариств. У 1916 році Полтавське товариство сільського господарства виступило з ініціативою «...об'єднати ці товариства...», оскільки «...малі сільськогосподарські товариства являють велику культурну силу...». Найактивніше, серед усіх повітових товариств Полтавської губернії, на цю пропозицію відгукнулося Костянтиноградське сільськогосподарське товариство [30]. На засіданні 27 листопада 1916 року воно розглядало питання про об'єднання усіх товариств малого району в одне товариство. Для цього, за пропозицією С. В. Морозова, була створена спеціальна рада, яка напружувала чіткий проект програми об'єднання. Він вирізнявся рішучими та оригінальними підходами [30]. У зв'язку з Першою світовою війною життя стрімко змінювалося в гірший бік. З огляду на це, малорайонні сільськогосподарські товариства повинні були шукати шляхи самозабезпечення. Тому й планувалося зупинитися на одному з різновидів виробничої сільськогосподарської кооперації – сільськогосподарських товариствах – землеробських артілях. Однак на заваді цьому стали події грізного і радикального за своєю суттю 1917 року.

**ЧЛЕНИ СІЛЬСЬКО-
ГОСПОДАРСЬКИХ
ТОВАРИСТВ –
ТВОРЦІ
АГРАРНОЇ СЛАВИ
КАРЛІВЩИНИ**

На теренах Костянтиноградського повіту проживали та діяли на благо покращення сільського господарства Карлівщини особистості – носії новаторських ідей. Розкажемо про найвідоміших із них.

Павло Михайлович Дубровський (14 січня 1857 – 30 листопада 1916). Походив із духовенства Чернігівської губернії. Спершу закінчив Стародубське духовне училище, а згодом – Чернігівську духовну семінарію. Вчився у Петровській землеробській і лісовій академії, яку закінчив із ступенем кандидата сільського господарства у 1882 році. Агроном, інспектор, уповноважений у галузі сільського господар-

*Павло Михайлович
Дубровський
(1857–1916)*

ства, губернський агроном (1889–1906), дійсний статський радник. Від 29.02.1900 року – почесний член Костянтиноградського сільсько-господарського товариства. Віце-президент Полтавського товариства сільського господарства (1896–1906) та його почесний член. Один з ініціаторів створення при товаристві журналу «Хуторянин», член його редакції (1896–1906). Крім цього, входив до редакційних колегій часописів «Полтавские Губернские Ведомости», «Полтавский Вестник». У 1892 році виступив одним із генеруючих ініціаторів створення нинішньої

Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. Котляревського, був її багаторічним піклувальником та розбудовником. Під його наглядом велося будівництво приміщення бібліотеки. Він причетний до запровадження для потреб сільського господарства культури китайського проса (гаоляну), лісової чини Вагнера, бурштинового та цукрового сорго, кендіря, китайської пшениці та гороху. Стараннями П. М. Дубровського усі згадані культури були інтродуковані в умовах Полтавщини, у тому числі й на Карлівщині, а потім поширилися країною. За великим рахунком, такі сьогодні вже широковідомі с.-г. культури, як кукурудза, цукрові і кормові буряки, еспарцет, тимофіївка, акліматизувалися й розповсюдилися у регіоні саме завдяки П. М. Дубровському та його колегам – членам товариства. Від 1906 року – директор Уманського училища садівництва і землеробства. Згодом жив у Санкт-Петербурзі, де з 1908 року був головним редактором журналу «Сельское хозяйство и лесоводство». Обстоював викладання в школах українською мовою. Видатний громадський діяч та меценат Є. Х. Чикаленко, який багато років приятелював із П. М. Дубровським, називав його «людиною, відданою українській ідеї». Залишив по собі велику та цікаву творчу спадщину, надто переклади з іноземних мов. Його науковий внесок у розвиток сільського господарства і аграрної науки другої половини XIX – початку XX ст., дослідницькі праці в різних галузях сільського господарства не втратили своєї актуальності й сьогодні, а широкий спектр діяльності на ниві просвітництва зі стійким національним спрямуванням є прикладом для наслідування [2, 34].

Павло Іванович Гриневич (? – ?) – перший голова Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (27.10.1898 – 1.09.1900; 1902 – 1905). Від 1907 року – почесний член товариства. З дворян Костянтиноградського повіту, дійсний член товариства, а згодом – і довічний. З 1897 року входив до складу правління, а також очолював комісію з поширення серед господарів Полтавщини поліпшених засобів сільськогосподарської культури. Обирався головою Костян-

тиноградського позикового товариства (1901). Від 1906 року призначений управляючим Дворянського земельного банку в Полтаві. 28 лютого 1907 року обраний президентом Полтавського сільськогосподарського товариства та відповідальним редактором його журналу «Хуторянин». Ці посади обіймав до 16 травня 1907 року. Губернський гласний (1913–1916). Відіграв важливу роль у становленні сільськогосподарських товариств малого району в Костянтиноградському повіті [2, 45].

Сергій Іванович Гриневич (4 липня 1864 – 11 березня 1937) – другий голова Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (1900 (1.09)–1902 (1.01); 1905–1906) і його почесний член. Громадський діяч, член IV Державної думи від Полтавської губернії. Рідний брат П. І. Гриневича. Землевласник Костянтиноградського і Полтавського повітів (2229 десятин). Закінчив Полтавське реальне училище і

**Сергій Іванович
Гриневич
(1864–1937)**

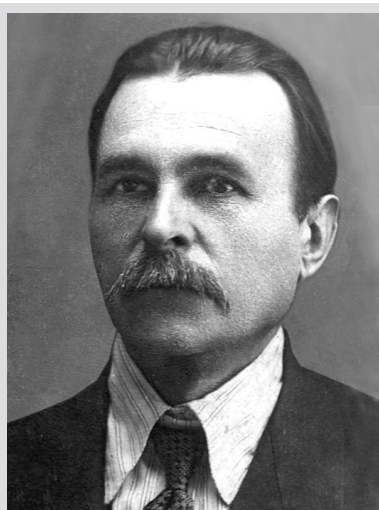
Ризьке політехнічне училище зі ступенем ученого-агронома (1889). 1 вересня 1882 року вступив до російської студентської корпорації Fraternitas Arctica. Після закінчення політехнікуму займався веденням господарства у власних маєтках та громадською діяльністю. Обирався гласним Полтавського повітового і губернського земських зборів, почесним мировим суддею Костянтиноградського округу (1890–1916) і головою повітової земської управи (1895–1898). Був почесним доглядачем Костянтиноградського повітового училища (1889–1895).

Під час російсько-японської війни губернським земством обраний уповноваженим загальноземських організацій на Далекому Сході, перебував там десять місяців. Після повернення обирався членом Полтавської губернської земської управи (1906–1910), а потім – полтавським повітовим предводителем дворянства (1909–1917). Дослужився до чину статського радника (1915). У 1912 році обраний депутатом IV Державної думи від Полтавської губернії. Входив до фракції російських націоналістів і помірно-правих. Член комісій: по військових і морських справах; по запитах; бюджетної; народного здоров'я. Був членом Прогресивного блоку. У роки Першої світової війни був уповноваженим голови Особливої наради для обговорення й об'єднання заходів по продовольчій справі в Полтавській губернії, а з 1915 року – і уповноваженим по заготівлі продовольства для армії. У дні Лютневої революції взяв відпустку і виїхав до Полтави. Тут жив із родиною на Келінському проспекті. В кінці березня відмовився від посад уповноваженого по продовольчій справі та по заготівлі продовольства для армії. Від липня 1918 року – член Ради МВС уряду гетьмана Павла Скоропадського.

Після жовтневого перевороту емігрував до Болгарії. Помер 1937 року в Софії. Був одружений, мав двох дітей. Через свою дружину Ольгу Львівну (? – 1928) (у дівоцтві Старицька) доводився родичем дружині В. І. Вернадського – Наталії Єгорівні Старицькій. Академік В. І. Вернадський зустрічався із С. І. Гриневичем у великому колі родини Старицьких. У його щоденнику читаємо (запис від 7.05.1918 р.): «Гриневич порядочный молодой человек, далекий от классовых взглядов семьи и каких бы то ни было агрессивных действий». У 1920 році, згадуючи родину Гриневичів, В. І. Вернадський відмічав, що їх розвіяло життя, хтось із них у Криму, а хтось за кордоном. Це стосувалося доньки С. І. Гриневича – Ніни Сергіївни Гриневич (1899 – ?), у заміжжі Янг. З Болгарії вона із чоловіком переїхала до Південної Африки. Син – Костянтин Сергійович Гриневич (1894 – після 1938) – був

офіцером царської армії. З Болгарії переїхав до Парижа. У 1930 році відкрив офіс із відправки до Радянської Росії переказів та посилок [2, 40].

Софроній Назарович Гуменюк (1885 – після 1935) – походив з дворян Уманського повіту Київської губернії. Вчився в Уманському училищі садівництва і землеробства. Після його закінчення працював там асистентом з рослинництва,

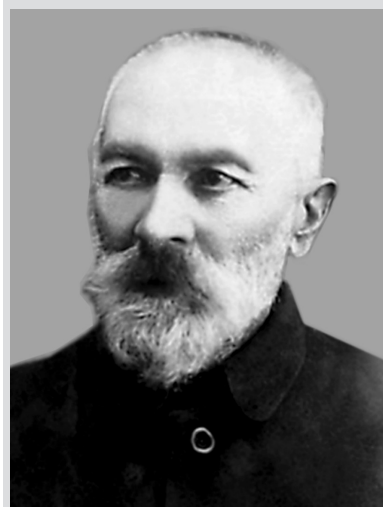
**Софроній Назарович
Гуменюк
(1885–1935)**

одночасно завідуючи фермою (26.05 – 15.08.1906). Вищу освіту здобув у Московському сільськогосподарському інституті (нині Російський державний аграрний університет МСГА імені К.А. Тімірязєва), який закінчив у 1910 році. Після цього, з 1910 року (15.02), почав працювати дільничним агрономом Костянтиноградського повітового земства Полтавської губернії, згодом (від 1.08.1911) обійняв посаду повітового агронома. Тоді ж вступив до Костянтиноградського сільськогосподарського товариства і став його активним та авторитетним членом, замісником голо-

ви (1912–1916). Згадуючи свою зустріч із С. Н. Гуменюком, відомий український політичний діяч Микола Ковалевський говорив про нього, як про видатного діяча повіту, відмічав його високу інтелігентність. При цьому наголошував: «Це був свідомий українець, але цілий час своєї праці віддавав агрономічним справам. Він відкидав усяку політичну чи громадську працю і був такої думки, що на першому плані повинно стояти піднесення рівня рільничої продукції» [44, с. 203]. Ця висока оцінка професійних чеснот С. Н. Гуменюка була не безпід-

ставною. Адже він мав велику повагу серед землевласників повіту. Був обраний почесним головою Берестовеньковського сільськогосподарського товариства. Інші шість сільськогосподарських товариств малого району обрали його своїм почесним членом (Берестовеньковське, Ганебновське, Петровське, Руновське, Старовіровське та Тагамликське). Після 1920 року С. Н. Гуменюк жив та працював у Полтаві. У 1930–1931 роках – професор Полтавського сільськогосподарського інституту (нині Полтавська державна аграрна академія) та деканом його агрокормового факультету. У 1935 році розрахувався з цього вишу. Подальша його доля авторам не відома. Був одружений, мав дитину.

Олімпій Олександрович Іллічевський (17 серпня 1865 – 1941) – походив із старовинного дворянського роду. Народився у Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Випускник Петровської землеробської та лісової академії (1891), учень професора І. О. Стебута. Від 1899 по 1901 рік – повітовий агроном та секретар Костянтиноградського сільськогосподарського товариства. Від липня 1901 і по 1920 рік – секретар Полтавського сільськогосподарського товариства, 28.10.1913 року обраний його почесним членом. Водночас (від 1903) секретар, а згодом (від 1907) і скарбник відділення садівництва; член кооперативного відділення (від 1905); секретар Полтавського відділення Імператорського Російського товариства сільськогосподарського птахівництва (від 1906), член його правління

**Олімпій Олександрович
Іллічевський
(1865–1941)**

(від 1912). Входив до аграрної комісії та редколегії часопису «Хуторянин» (1907). Вів у ньому розділ «Діяльність сільсько-господарських товариств». Представляв інтереси товариства на губернських, повітових та фахових з'їздах. Усіляко сприяв розвитку показових полів та садів товариств районного рівня, а також проведенню експедиції у Середню Азію для закупівлі каракульських овець. Залишив помітний слід як літописець історії товариства. Після 1920 року – знакова постать полтавських вишів – сучасних Полтавської державної аграрної академії (професор, штатний завідувач лабораторії ґрунтознавства) та Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (професор, лектор-сумісник із геології й ґрунтознавства). Був одружений. Мав двох дітей. Старший із них – син С. О. Іллічевський (1895–1959?) – відомий український ботанік та фенолог, професор (1931), кандидат біологічних наук, який багато зробив для дослідження флори Костянтиноградщини й особливо степів Карлівщини. Першим запропонував створити тут низку природоохоронних об'єктів. Донька – В. О. Іллічевська (1900–1939), можливо, народилась у Костянтинограді. Агроном за освітою, вона захоплювалася фітопатологією, але рано пішла із життя [2, 43].

Михайло Іванович Коваленко (8 листопада 1872 – 1919) – агроном та громадський діяч. Із спадкових дворян Полтавської губернії. Землевласник Костянтиноградського повіту (1100 десятин). Закінчив Полтавське реальне училище і Ново-Олександрійський інститут сільського господарства та лісівництва зі ступенем агронома 1-го ступеня. Після цього зайнявся господарюванням у своєму маєтку і громадською діяльністю. У 1898 році обраний членом Костянтиноградської повітової земської управи, але в тому ж році залишив посаду. Служив земським начальником (1898–1906). Обирався почесним мировим суддею (від 1906), головою Костянтиноградської повітової земської управи (1906–1912), гласним Полтавського губернського земства і Костянтиноградської міської думи. Був членом Союзу 17 жовтня, чле-

ном Костянтиноградського сільськогосподарського товариства, головою кредитного товариства і Костянтиноградської земської каси дрібного кредиту.

На виборах до IV Державної думи обирався депутатом по Костянтиноградському повіту від з'їзду землевласників. 29 вересня 1913 року на додаткових виборах від загального складу обраний на місце К. А. Невіандта. Входив до фракції центру. Очолював комісії із зміни загального статуту, пенсій, а також був членом комісій: із виконання державою розпису доходів і витрат; з народної освіти; з

**Михайло Іванович
Коваленко
(1872–1919)**

робочого питання народного здоров'я; судових та фінансових реформ. У роки Першої світової війни – уповноважений 37-го передового загону Червоного Хреста імені Костянтиноградського земства, виїжджав на фронт. Навесні 1917 року ініціював створення у Полтавській губернії Всеукраїнського союзу земельних власників. У жовтні 1918 року на чолі делегації середніх і малих землевласників передав гетьманові П. Скоропадському меморандум із заявою про підтримку державної незалежності України й аграрної реформи. У 1919 році загинув від рук більшовиків у власному маєтку [45].

Андрій Євментійович Кулижний (1 грудня 1878 – 16 грудня 1919) – діяч кооперативного руху, відомий агроном. Від 1913 року – член правління Московського Народного банку, керуючий Радою Об'єднаної кооперації Росії.

Народився 1 грудня 1878 року в м. Карлівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії в сім'ї сільського

фельдшера, онук кріпосного аптекаря. Тут закінчив двокласну школу і в 14 років вступив до середнього землеробського училища в Дергачах під Харковом. Навчальну практику проходив у маєтку голови земської управи Льговського повіту Курської губернії. Згодом навчався в Лісному інституті Петербурга, але був відрахований після студентських заворушень. У 1899 році влаштувався помічником агронома Курської губернії, а з 1901 року – агроном Льговського повіту цієї ж губернії. Брав активну участь в організації губернського куштового з'їзду, для якого підготував «Описание кустарных промыслов в Льговском уезде Курской губернии» (1904). Тоді ж зацікавився проблемами кооперації, яку вважав головною силою підвищення культури сільськогосподарського виробництва. Згодом навчався в комерційному інституті й одночасно брав участь у роботі I Всеукраїнського кооперативного з'їзду. Вбачав у кооперативному русі (активним учасником якого був) головний спосіб підвищення сільськогосподарського виробництва. Розробив власну програму реформування системи продажу аграрної продукції, пропонував створити спеціалізовані збутові центри (союзи). Саме такі союзи, на його думку, дозволили б структурувати численні кооперативні організації в єдину систему спеціалізованих об'єднань. Зазначимо, що ці ідеї не залишилися поза увагою громадськості, оскільки отримали наступний розвиток у його виступах на Всеросійському з'їзді земських кас у Москві (1911) і Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту й сільськогосподарської кооперації у Петербурзі (1912). У своїх працях А. Є. Кулижний виступив послідовним прихильником створення єдиної організації з кооперативного збуту збіжжя, побудованої за типом акціонерного товариства. Ці думки він відстоював у виступах на II З'їзді представників установ дрібного кредиту в Києві (1913) та інших спеціалізованих форумах.

Разом з іншими кооператорами здійснював поїздки за кордон – у Німеччину, Бельгію, Англію, Чехію та інші країни – з метою вивчення господарського життя і побуту се-

лян і їх кооперативних товариств. У Москві познайомився з головою комітету сільськогосподарських позиково-ощадних і промислових товариств В. А. Перелешиним, який запропонував йому посаду секретаря комісії Всеросійського кооперативного з'їзду. На початку 1910 року прийняв запрошення німецької сільськогосподарської машинобудівної фірми Еккерта, яка мала в Росії розвинену агентуру і великі комерційні операції. Був завідуючим Південно-Російським відділенням цієї фірми в Карлівці. Службу в Еккерта він використав сповна для своєї майбутньої кооперативної діяльності: побував на заводах фірми в Берліні, вивчав механізм торгівлі сільськогосподарськими знаряддями в Росії, засвоїв тонкощі технічної та організаційної постановки справи, навчився цінувати роботу хороших практиків. Ця робота була для нього справжньою адміністративною і комерційною школою. В Карлівці обирався головою місцевого кредитного товариства. Воно було одним з ініціаторів хлібозалогових операцій. Досвід його був значним досягненням всієї кооперативної Росії. Широковідомим стало ім'я А. Є. Кулижного як видатного популяризатора кооперації. Він написав багато книг та брошур, які адресовані місцевим організаторам кооперативів.

Учений був багаторічним редактором періодичних видань «Кооперативная жизнь», «Труды Московского комитета о крестьянских займно-сберегательных и промышленных обществах», «Вестник кооперативных союзов». Відстоював ідею не кожного кооперативного кредиту, а лише цільового призначення – підняття малого селянського господарства через закупівлю породистої худоби, оренду землі, необхідних знарядь праці. Завжди наголошував на тому, що навіть найчесніша людина не повинна брати кредит, якщо вона не вміє вести господарство і збільшити прибутки, а отже, і не зможе повернути отримані гроші.

Розглядав кооперативний рух на селі як соціальний селянський рух. За спогадом відомого кооператора А. М. Мініна, який знав ученого особисто, наш земляк вважав, що прогрес у сільському господарстві неможливий без коопера-

ції. У 1909 році в статті «Мелкий кооперативный кредит в России», опублікованій у першому випуску журналу «Вестник кооперации», учений писав, що «Росії, а не Німеччині (колисці кредитної кооперації) належить, як це не дивно, пальма першості в справі побудови першого кредитного кооперативу».

Від 1913 року за рекомендацією професора О. Ф. Фортунова 35-річним молодим чоловіком А. Є. Кулижний був обраний членом правління Московського Народного банку. Відтоді переїхав до Москви, де присвятив себе справі російської кооперації, якій залишився вірним до кінця життя. Тут працював управляючим товарного відділу банку, створеного за його ініціативи.

«Не кооперація існує для банку, а банк – для кооперації», – таким було кредо цього діяча. Після лютневої революції кооперація направляє А. Є. Кулижного на роботу в Міністерство продовольства Тимчасового уряду. Тут він, незважаючи на складне становище, кілька місяців завідував відділом, який займався закупками фуражу, фруктів, овочів, м'яса та інших продуктів.

У 1916 році на нараді представників Союзу кредитних кооперативів Півдня Росії (м. Одеса) ухвалене рішення про створення акціонерного товариства «Південно-Російське кооперативне зерно» з метою «організації в масштабі кооперативного експорту зернових продуктів і збуту їх на внутрішніх ринках Росії».

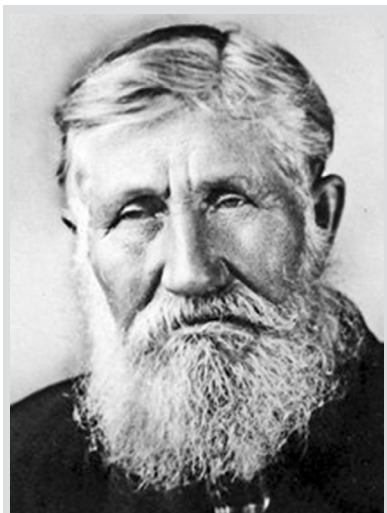
Після жовтневого перевороту 1917 року Андрій Євментійович повертається в Московський Народний банк, завершує розробку Програми створення системи сільськогосподарської кооперації Росії. За його активної участі навесні 1918 року реалізація даної програми досягла заключної фази. Були ухвалені постанови про створення Всеросійських спеціалізованих центрів сільськогосподарської кооперації. Декретом Раднаркому в грудні націоналізований Московський Народний банк. Його товарний відділ став базою створеного сільгоспсоюзу – Всеросійського союзу зі збуту с.-г. продукції

і забезпечення сільського господарства засобами виробництва. Він став господарським центром системи с.-г. кооперації країни.

Андрій Євментійович брав участь у розробці Кооперативного закону – Положення про кооперативні товариства та їхні спілки. Був одним із засновників відомого московського товариства «Кооперація», членом демократичних кооперативних об'єднань – Центрального кооперативного комітету і Ради Всеросійських кооперативних з'їздів. Як член правління Московського Народного банку, після його націоналізації, входив до Колегії кооперативного відділу Державного Народного банку РСФСР. Був членом піклувальної ради кооперативного інституту в Москві та одним із перших його викладачів. Від літа 1919 року до останніх днів свого життя керував Радою Об'єднаної кооперації Росії.

Такою була грандіозна система розвитку с.-г. кооперації – вершина програми, яку розробив А. Є. Кулижний. Професор В. В. Кабанов, знавець історії кооперації, писав, що ця система цілком базувалась на планах Андрія Євментійовича. Та знати про це йому не судилося. А. Є. Кулижний помер у Москві 16 грудня 1919 року від нефриту. Похований на кладовищі Донського монастиря. На його могилу був покладений вінок із написом «Російська кооперація – своєму керманичу».

Денис (Деонисій) Никанорович Лисенко (19 серпня 1872 – 14 серпня 1967). Один з активних зачинателів колгоспної дослідної справи колишнього СРСР другої половини 30-х – середини 50-х років ХХ ст. Народився у містечку Карлівка колишнього Костянтиноградського повіту Полтавської губернії (нині місто Полтавської області). Як грамотний селянин-хлібороб (закінчив три класи Карлівської церковнопарафіяльної школи) був одним із найактивніших членів 1-го, а згодом і 2-го Карлівських сільськогосподарських товариств. З 24.04.1910 року входив до ради та правління останнього. Відвідував усі засідання, ставив багато питань доповідачам. Виступав із коментарями здобутків свого господарювання (мав до 14-ти га ріллі), яке вів на основі постійних

**Денис Никанорович
Лисенко
(1872–1967)**

спостережень та знань, по-
черпнутих із журналу «Ху-
торянин», а також числених
власних дослідів із різних
питань агрономії. Був одним
із палких прибічників куль-
тури кукурудзи на Карлів-
щині (від 1910). Після 1917
року разом із своєю великою
родиною, одним із перших
вступив до артілі «Більшо-
вицька праця», де працював
бригадиром овочевої ланки.
При артілі організував лабо-
раторію з вивчення посівних
якостей насіння. У майбут-
ньому став «ентузіастом до-
слідницької справи». Надто
від 1929 року, коли із своїм
сином – майбутнім академі-

ком та президентом ВАСГНІЛ – здійснив у власному гос-
подарстві експеримент із холодової обробки насіння м'якої
пшениці (озимої). Цей метод дістав назву «яровизація».
Для його впровадження в практику сільського господар-
ства колишнього СРСР були залучені дослідники колгос-
пів і радгоспів, а Д. Н. Лисенка почали офіційно називати
«першим яровизатором-дослідником». Працював в арті-
лі (згодом колгосп) «Більшовицька праця» у м. Карлівка
тодішньої Харківської (нині Полтавської) області (1929–
1941). Обіймав різні посади (городник, садівник, пасічник,
дослідник). Вів досліди з яровизації пшениці, картоплі та,
особливо, цукрового буряка. Переїняти його досвід із цих
питань до артілі їхали багаточисельні делегації. Від 1934
року – завідувач хати-лабораторії згаданого господарства,
де мав 60 дослідних ділянок різних зернових та овочевих
культур, вів школу стахановського досліду. Тут проводив

експерименти з гіллястою пшеницею (1936), розпочав селекцію озимої пшениці (на зимостійкість) та ярої пшениці (на стійкість до гесенської мухи, від 1939 року). Здійснив низку дослідів із випробування біологічних засобів боротьби із шкідниками цукрових буряків (1938–1939). Розробив машину для підживлення цукрового буряка рідкими добривами. Агрегат виготовили в кузні господарства. Колгоспна хата-лабораторія була затверджена для участі у Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві в 1938 році, отримала на ній золоту медаль. Від 1941 року переїхав до сина-академіка в Москву. Але той відправив батька разом із своєю родиною до Челябінської області. На Челябінській сільськогосподарській дослідній станції працював науковцем, розробив спосіб розведення картоплі вічками. На початку літа 1943 року переїхав до Москви. Жив у с. Горки Ленінські, де працював бригадиром дослідно-рільничої бригади на однойменній експериментальній базі Інституту генетики АН СРСР. За успіхи з упровадження в сільськогосподарське виробництво досягнень і передового досвіду, а також у зв'язку з 90-річчям від дня народження 25 серпня 1962 року був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. 14.05.1967 року розрахувався з роботи і повернувся до Карлівки.

Сергій В'ячеславович Скандраков (21 жовтня 1876 – 2 серпня 1935) – вчений-агроном, організатор с.-г. дослідної справи, публіцист та краєзнавець. Народився в Чернігівській губернії (м. Мглин, нині Брянська обл. Росії) на землях, де віддавна жили етнічні білоруси. Вчився у Слуцькій та Мінській гімназіях, Київському кадетському корпусі, Костянтинівському артилерійському училищі. У 1897–1901 роках – офіцер артилерійської бригади, а згодом – управляючий різних приватних маєтків. Вчився у Московському сільськогосподарському інституті (нині Російський державний аграрний університет МСГА імені К.А. Тімірязєва), який закінчив 1906 року. Жив у Мінську (1906–1910), був активним членом Білоруської соціалістичної громади, ре-

**Сергій В'ячеславович
Скандраков
(1876–1935)**

дактором-видавцем газети «Голос Белоруссии». Запрошений Полтавським губернським земством для організації його відділу в Катеринославі в 1910 році. У 1911 році жив у Костянтинограді (нині м. Красноград Харківської області), де 7.01.1911 року обійняв посаду першого директора Костянтиноградського районного поля (від 1925 – дослідної станції) Полтавського губернського земства. Цю посаду займав до 1921 року. Вів активну організаційно-агрономічну діяльність. Обирався членом Костянтиноградського сільськогосподарського товари-

ства (21.01.1911), а згодом був помічником його голови. Від 1912 року – член Полтавського сільськогосподарського товариства. Організатор низки показових та дослідних полів сільськогосподарських товариств малого району Костянтиноградського повіту. Від 1921 року переїхав із Полтавщини до Білорусії. Працював директором Білоруської агрономічної станції; викладав у різних вишах Мінська (1921–1923). У 1923–1925 роках – учений-секретар Центрального бюро краєзнавства при Іжбелкульті. Заарештований (6.07.1930) у справі «Союзу визволення Білорусії», 1931 року висланий до Росії (м. Ярославль). Відтоді жив у різних містах колишнього СРСР. Помер у Казахстані (м. Караганда). Реабілітований 15.11.1957 року.

Залишив по собі багату та змістовну спадщину з питань сільського господарства, краєзнавства та публіцистики. Вів листування з письменником В. Г. Короленком. Був у дружніх

відносинах із класиками білоруської літератури Я. Коласом і Я. Купалою. Я. Колас змалював С. В. Скандракова у своїй знаменитій трилогії «На ростанях» в образі Кандаковича.

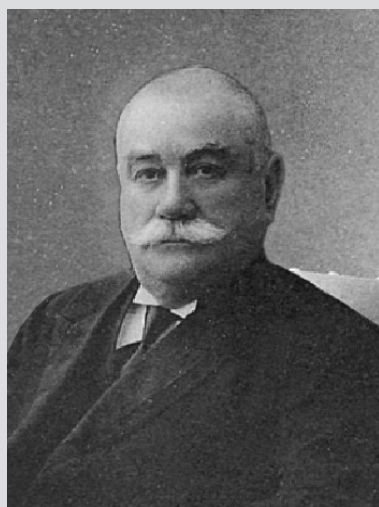
Андрій Юхимович Тесля (1879 – ?) народився в с. Степанівка Полтавського повіту Полтавської губернії. Фахові знання отримав у Полтавській школі садівництва і городництва (1898). По закінченні навчання і практики командирований казною на спеціальні учительські курси при Уманському училищі садівництва і землеробства (1899). Після їх закінчення був викладачем спеціальних предметів у Полтавській школі садівництва та городництва (1900), а згодом (1901) обіймав посади старшого викладача та помічника управляючого Костянтиноградської школи садівництва. У цей час активно працював у просвітницьких гуртках та сільсько-господарських товариствах повіту, допомагав селянам у розвитку високопродуктивного садівництва. Постійно виступав із лекціями та порадами при школах, товариствах. Завдяки його працям Костянтиноградська школа садівництва значно розширила свою діяльність, були організовані показові плодові та ягідні розсадники, виноградники, пасіки. Від 1904 року був висланий на Кавказ за пропаганду соціалістичних ідей. Тут працював управляючим великих промислових господарств фірми братів Придонових. Від березня 1906 року обраний Полтавськими губернськими виборчими зборами членом Державної думи. У 1910 році – завідувач промислового садівництва в

**Андрій Юхимович
Тесля
(1879–?)**

Херсонській губернії. Створив дослідно-випробувальний город та сортодослідний помологічний садок, дослідні ягідні плантації. Брав активну участь у виданні низки часописів, зокрема був активним автором журналів «Садоводство», «Хуторянин», «Садоводство и огородничество», «Голос пчеловода» та інших. Був редактором-видавцем газети «Крестьянский депутат» (1906). Від травня 1917 року в Петрограді на Першому Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів обраний товаришем голови з'їзду від українських депутатів. Подальша доля невідома. Досліди та спостереження А. Ю. Теслі стали допоміжним матеріалом для всіх садоводів Полтавської губернії [45].

Євген Михайлович Шейдеман (1846 – після 1917) – російський офіцер і громадський діяч, член III Державної думи від Полтавської губернії. З потомствених дворян Полтавської губернії. Походив із багатодітної обрусілої й українізованої німецької родини Шейдеманів. Усі вони за сімейною традицією закінчували Петровський Полтавський кадетський корпус, добре знали на економіці та сільському господарстві. Саме таким був і батько Є. М. Шейдемана – Михайло Федорович Шейдеман.

**Євген Михайлович
Шейдеман
(1846–1917)**

Євген Михайлович тривалий час був управителем Карлівської економії. Землевласник Костянтиноградського повіту (1000 десятин). Закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус (1864) і Михайлівське артилерійське училище (1867), випущений підпоручиком.

Вийшов у відставку і в 1868 році вступив до Санкт-Петербурзького технологічного інституту. Через два роки був звільнений за участь у заворушеннях без права вступу до вищих навчальних закладів. Влаштувався на цукровий завод у Вовчанському повіті Харківської губернії. Через чотири роки перейшов на службу в Карлівський маєток Великої княгині Олени Павлівни, який згодом перейшов герцогам Мекленбург-Стрелицьким. Від 1883 року – беззмінний головноуправляючий маєтку. Дослужився до чину колезького радника. У листопаді 1899 року обраний першим почесним головою Костянтиноградського сільськогосподарського товариства.

Займався громадською діяльністю: багато разів поспіль обирався гласним Костянтиноградського повітового і Полтавського губернського земств, почесним мировим суддею по Костянтиноградському повіту і повітовим предводителем дворянства (1909–1910). Був почесним членом дирекції Полтавського відділення Російського музичного товариства, почесним членом Полтавського сільськогосподарського товариства, членом Костянтиноградського та усіх інших сільськогосподарських товариств повіту. Зробив значний внесок у розвиток сільського господарства на теренах Карлівщини. Підтримував усі наукові починання, упроваджував їх у Карлівському маєтку. Був щедрим меценатом. Через рідну сестру – Олександру Михайлівну Шейдеман (у заміжжі Рудченко, 1863–1943) був родичем відомого українського письменника Панаса Мирного – Панаса Яковича Рудченка [3].

Був одружений, мав сімох дітей.

Значний внесок у розвиток сільського господарства Карлівщини зробили дільничні агрономи.

Григорій Васильович Білан (? – ?). Освіта середня спеціальна, по закінченні училища 3 роки служив агрономом у маєтку сенатора Закревського у Пирятинському повіті Полтавської губернії, потім – у маєтку графа Мордвинова в Таврійській губернії, пізніше – в маєтку герцога Меклен-

бург-Стрелицького Карлівської волості. Число обслужених пунктів – 19, число господарств – 7327.

Петро Олексійович Борисенко (?–?). Від 1911 по 1913 (25.05) рік – секретар Костянтиноградського сільськогосподарського товариства. Працював агрономом у Карлівській вотчині Мекленбург-Стрелицьких, потім завідував селекційною станцією, хімік Карлівського сільськогосподарського товариства.

Іван Іванович Лабний (? – ?). Староста, освіта початкова. У 1908 році закінчив Кучерявську сільськогосподарську школу 1-го розряду. Працював агрономом Карлівської волості Карлівської дільниці № 2.

Микола Миколайович Фон-Дрейер (1890 – ?). Від 23.11.1913 року – секретар Костянтиноградського сільськогосподарського товариства. Закінчив Київське реальне училище і Київський політехнічний інститут. Працював у Карлівській та Білухівській волостях агрономом 1-ї дільниці, число пунктів в обслуговуваному районі – 10, число землеробських господарств – 3642. Був відповідальним секретарем журналу «Константиноградскія Сельскохозяйственныя Известія» (1914–1916).

Слід згадати й видатних тваринників Карлівщини, які вклали чимало зусиль у розвиток галузі, особливо вівчарства та конярства.

К.І. Лейшнер (? – ?) – завідуючий вівчарством у Карлівському маєтку Великої княгині Олени Павлівни. Освіту здобув у сільськогосподарській школі в Саксонії, де спеціально займався вівчарством. 1841 року прибув у Росію, займався бонітуванням на багатьох заводах. Від 1865 року на особисте запрошення Великої княгині Олени Павлівни жив у Карлівці (близько 25 років). Проводив досліді у відгодівлі мериносних овець, результати яких постійно друкувалися в «Земледельческой Газете». За ці напрацювання на Російській виставці 1870 року в Харкові нагороджений срібною медаллю. Крім того, на Всесвітній виставці у Відні 1873 року за

колекцію вовни та рун відзначений медаллю. Мав практику в багатьох вівчарнях Костянтиноградського повіту. Під його опікою перебували 47 783 голів овець. Отримував 2400 руб. на рік. Робота К. І. Лейшнера «Die Schafzucht in Karlowka mit besonderer Berücksichtigung der Sanitären Verhältnisse» («Вівчарство в Карлівці з особливим урахуванням санітарних умов») (1876) не втратила свого значення до цього часу.

Казимир Карлович Фон-Раупах (7 серпня 1842 – ?). Закінчив курси Дерптського ветеринарного інституту, влаштувався на службу в 1865 році ветеринарним лікарем у Туркменській області, у 1867 році був старшим ветеринаром. Від 1870 по 1875 рік працював позаштатним помічником ветеринара в Карлівському маєтку. У цьому ж році удостоєний ступеня магістра ветеринарних наук. У 1876 році затверджений ординарним професором Юріївського інституту, а від 1882 року – ординарним професором того ж навчального закладу та його директором. У 1895 році – делегат Міжнародного ветеринарного конгресу в Берліні. Нагороджений орденом святого Володимира 3-го ступеня.

Таким чином, бачимо, що всі зазначені особи відіграли важливу роль у розбудові сільського господарства Карлівщини, яке пройшло великі віхи видатних діянь на благо України. Вони були носіями нових ідей. Саме тому повинні бути гідно вшановані нащадками.

ПІСЛЯМОВА

Насамкінець слід підкреслити, що сільськогосподарські товариства, створені на Полтавщині й, зокрема, на Карлівщині, – це важливі як за своєю суттю, так і за надбаннями об'єднання. Ми зобов'язані берегти та розвивати хліборобські традиції краю. Йдеться про відбудову дієвої інфраструктури на селі у вигляді спеціалізованих професійних закладів та випуску періодичних видань. Усі згадані товариства зробили значний внесок у піднесення сільського господарства та культурно-просвітницького рівня населення. І хоча в переважній більшості після жовтневого перевороту 1917 року вони припинили свою діяльність, їхні прогресивні починання відіграли важливу роль у розвитку регіону, становленні наукових засад сільського господарства.

Вирішальне значення у діяльності товариств відіграли повітові агрономи. Саме агрономи, здебільшого дільничні, стали першими помічниками хліборобів – членів малорайонних сільськогосподарських товариств. Вони обиралися почесними головами та членами цих об'єднань, а це – красномовне визнання їх лідируючої ролі як носіїв наукових технологічних знань, що змінювали архаїчні відносини на селі.

У пропонованій праці не просто охарактеризовано історію розвитку товариств малого району, а наведено модель діяльності громадського об'єднання широкого просвітницького характеру з використанням кращих наукових досягнень. Ось чому це має прямий зв'язок із місцевими потребами краю. Тому сучасним територіальним громадам слід брати на озброєння досвід попередників. У межах регіонального самоврядування він може отримати нове значення, стати яскравим підтвердженням думки академіка В. І. Вернадського про те, що «сучасне є закономірним проявом минулого, як би далеко воно від нас не залишалось».

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипець В., Каплюхий В. Карлівський маєток – середина XIX ст. // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: Зб. наук. статей. Вип. IX. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – С. 280–323.
2. Самородов В.М., Кигим С.Л. Полтавське сільськогосподарське товариство (1865–1920). Історія, звичаї, першопостаті / наук. ред. В. М. Самородов. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 160 с.
3. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. – Полтава: Дивосвіт, 2006. – 330 с.
4. Конохова Е.В. Благотворительная деятельность герцогов Мекленбург-Стрелицких в России // Русская ветвь Мекленбург-Стрелицкого Дома: Сб. тр. Международ. науч. конф. – СПб: Лики России, 2005. – С. 146–159.
5. Якименко М. Організація сільськогосподарського виробництва в Карлівській економії Мекленбург-Стрелицких після скасування в 1859 р. кріпосного права // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: Зб. наук. статей. Вип. X. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – С. 181–189.
6. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX века // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сб. V. – М., 1962. – С. 360.
7. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р.). Уклад: В. А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, Н.М. Опара; під заг. ред. В.А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – Вип. 3 – Ч. 1. – 418 с.
8. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 5 серпня 1878 р. по 29 травня 1883 р.). Уклад: В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара; під заг. ред. В.А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – Вип. 1. – 355 с.
9. Полтавське товариство сільського господарства (журнали засідань з 24 січня 1888 р. по 18 серпня 1893 р.). Уклад: В.А. Вергунов, Н.Ф. Гриценко, К.О. Черноколова, Н.М. Опара; під заг. ред. В.А. Вергунова. – Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2015. – Вип. 2. – Ч. 2. – 464 с.
10. Ежегодник Главного Управления землеустройства и земледелия по Департаменту земледелия и лесному департаменту. Краткий очерк о деятельности сельскохозяйственных обществ за 1907 год. Сост. нач. Департамента земледелия И.И. Мамонтовым. – СПб, 1908. – 837 с.
11. Отчет инспектора сельского хозяйства въ Полтавской губернии за 1910 годъ. – СПб, 1912. – 95 с.

12. Журналы и постановления Константиноградскаго уѣзднаго земскаго собранія. 1910. – Константиноград, 1910. – С. 150.
13. Константиноградскій уѣздъ. Агрономическій персоналъ // Мѣстный агрономическій персоналъ состоящій на правительственной и общественной службѣ 1 января 1910. Справочник. – СПб, 1910. – С. 81.
14. Зенченко Т. Из жизни мелких сел.-хоз. обществ Полтавской губ. // Хуторянин. – 1913. – № 51. – С. 1379.
15. Краткіе справочные свѣдѣнія о хозяйствах разводящих птицу, кроликовъ и козъ / Сост. ст. специалист по сельскохозяйственной части при Департаментѣ землѣдѣлія. Н. Л. Жукъ. – СПб., 1913. – С. 399–400.
16. Константиноградскія с.-х. Известія // Хуторянин. – 1914. – № 19. – С. 569.
17. Хроника // Хуторянин. – 1909. – № 37. – С. 1246–1247.
18. Второе совѣщаніе представителей сельскохозяйственных обществъ при Полтавском обществѣ сельскаго хозяйства за 11–13 июня 1907 г. – Полтава, 1907. – 183 с.
19. Всероссийскій съѣздъ представителей кооперативныхъ учреждений. Въ Москвѣ 16–21 апрѣля 1908 г. Труды издания бюро Московскаго Союза потребительскихъ обществъ в 1908 г. – М., 1908. – 561 с.
20. 50 очередная сессія. Описательный отчетъ Константиноградской уездной земской управы за 1913 год. – Константиноград, 1914. – 470 с.
21. Обзор сельскаго хозяйства в Полтавской губерніи по сообщеніямъ корреспондентовъ за 1903 год. – Полтава, 1904. – С. 40–45.
22. Справочныя свѣдѣнія о сельскохозяйственныхъ обществахъ. Адрес-календарные свѣдѣнія к весне. 1911. – СПб., 1911. – 434 с.
23. Адресъ-календарь и справочная книжка Полтавской губерніи на 1904 год. – Полтава, 1904. – С. 4, 10.
24. Труды совѣщаній представителей сельскохозяйственныхъ обществъ Полтавской губерніи. Вып. 2. Доклады 111 совѣщанію. – Полтава, 1912. – 43 с.
25. Журналы и постановления XXXXIII очереднаго Константиноградскаго уѣзднаго земскаго собранія 1907. – Константиноград, 1907. – 250 с.
26. Отчетъ о деятельности Белуховскаго сельскохозяйственнаго товарищества за 1911 год. – Полтава, 1912. – С. 581–584.
27. Макеенко Н. В с. Белуховке // Хуторянин. – 1911. – № 43. – С. 1143–1144.
28. Справочные свѣдѣнія о сельскохозяйственныхъ обществахъ / Под ред. В.В. Морачевского. – СПб. По даннымъ на 1915–1916 г. – С. 358–416.
29. Мѣстный агрономическій персоналъ состоящій на правительственной и общественной службѣ 1 января 1915. Справочник. – СПб., 1915. – С. 307–308.
30. Из текущей жизни Константиноградскаго сельскохозяйственнаго общества // Полтавскія Агрономическія Известія. – 1916. – № 5–6. С. 63–67.

31. Журналь засѣданиа чрезвычайнаго Константиноградскаго уѣзднаго собраниа 4 марта 1913 года, Приложение №2. Ведомость вмѣстимости и примѣрной стоимости элеваторов Полтавской губернии. – Константиноград, 1913. – С. 126.
32. Описательный отчетъ Константиноградскаго уѣзднаго земства за 1912 г. – Константиноград, 1913. – 150 с.
33. Мало-районныя Сельскохозяйственныя Общества Полтавской губернии. Составил Т.В. Зѣнченко (помощ. губ. земского агронома). Под ред. Ю.Ю. Соколовскаго. – Полтава, 1914–316 с.
34. Вергунов В. Людина, яка сприяла розвитку науково-освітньої агрономії на Полтавщині (до 100-ліття Полтавської державної аграрної академії) // Вечіря Полтава. – 2018. – 1 серпня – С. 6–7.
35. Бергманъ Р. О распределеніи и дѣятельности метеорологических станцій въ Россійской имперіи съ начала ихъ возникновенія до 1889 года включительно. – СПб., 1892. – С. 274.
36. Отчетъ Полтавской губернской земской управы за 1911 годъ. Вып. 1. Полтава, 1912. – 180 с.
37. Отчетъ Полтавской губернской земской управы за 1913 годъ. – Полтава, 1914. – С. 49.
38. Протоколы Экспертныхъ Комиссій Полтавской Сельскохозяйственной Выставки 1909 года. – Полтава: Электро-типограф. Маркевича, 1911. – С. 51.
39. Золотарев Л. Сельско-хозяйственныя общества в России // Хуторянин. – 1916. – № 23. – С. 457.
40. Незабывые могилы: российское зарубежье: некрологи 1917–1997: в 6 т. / сост. В.Н. Чуваков; под ред. Е.В. Макаревич. – М.: Пашков дом, 1999. – Т. 2: Г – З. – 647 с.
41. Агрономический персонал, состоящий на правительственной, земской и общественной службѣ в Полтавской Губернии на 1 полугодіе 1913 г. – Полтава, 1913. – С. 24–29.
42. Исследования современнаго состоянія овцеводства въ Россіи. Вип. 4. – СПб, 1884. – 219 с.
43. Самородов В.М., Халимон О.В. Аграрний просвітник О.О. Іллічевський (1865–1941) / за наук. ред. В.М. Самородова. – Полтава: Дивосвіт, 2020. – 98 с.
44. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – 720 с.
45. Члены Государственной Думы (портреты и биографии). Первый созыв 1906–1911 г. // Сост. М.М. Болович. – М.: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. – С. 267.
46. Отчет о деятельности 2-го Карловскаго Сельскохозяйственнаго Общества Константиноградскаго уезда Полтавской губернии с 24 апреля по 31 декабря 1910 г. – Константиноград: Скоропечатня В.Л. Ицковича, 1911. – 406 с.

ЗМІСТ

Вступне слово.....	3
Розділ I. Сільськогосподарські товариства Карлівщини (1899–1917) в царині Костянтиноградського сільськогосподарського товариства: Ідеологія створення та шляхи діяльності.....	5
Дійсні члени першого Карлівського сільськогосподарського товариства	25
Розділ II. Члени сільськогосподарських товариств – творці аграрної слави Карлівщини.....	37
Післямова.....	58
Література	59

Наукове видання

Самородов Віктор Миколайович
Бондаренко Зоя Назарівна

КАРЛІВСЬКА СКЛАДОВА

КОСТЯНТИНОГРАДСЬКОГО
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО
ТОВАРИСТВА

(1899–1917):

ЗАРОДЖЕННЯ,
ДІЯЛЬНІСТЬ,
ПОСТАТІ

За редакцією авторів
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Обладинка Н. А. Васільєвої
Комп'ютерна верстка Н. А. Васільєвої

Мова українська

Підписано до друку 5.11.20. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Ум. друк. арк. 3,7. Ум. фарб.-відб. 4,2.
Обл.-вид. арк. 3,5. Наклад 300 прим. Вид. №57

Видавець і виготівник: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Раїси Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК №866 від 22.03.02.